

ՅՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բ. ԴԱՐԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐ

(ԻՍԼԱՄԱՅՈՒԱԾ, ԻՍԼԱՄԱՅԱԾ, ԱԼԵԻԻԱՅԱԾ,
ԾՊՏԵԱԼ ՀԱՅԵՐԸ ԹՈՒՐԹԻԱՅՈՒՄ)¹ (Բ.)

ՀՐԱՆՈՒՇ ԽԱՌԱՏԵԱՆ

hkharatyan@gmail.com

18 Դեկտեմբերի 2010ին Ստամբուլում բարեկամուհուս տանը գրու-
ցում էինք Ստամբուլի հայութեան խնդիրների շուրջ: Ստամբուլից չորս
հոգի էին գրոյցի մասնակիցները՝ զոյգ ամուսիններ: Բոլորն էլ հայախօս,
բոլորն էլ՝ հայութեան ճակատագրով մտառոգ մտաւորականներ: Խօսք
զնաց վերջերս տեղի ունեցած մի դէպքի մասին, որ խորապէս ցնցել էր
համայնքը եւ որին անդրադարձել էին նաեւ լրագրերը: Մի հայ աղջիկ ա-
մուսնացել էր մահմեդականի հետ: Վերջին քսան տարիների համար
զգալիօրէն սովորական պատմութիւն: Սակայն տուեալ դէպքում աղջկայ
ընտանիքը կտրուկ դէմ էր այդ ամուսնութեանը եւ կապերը աղջկայ հետ
խզել էր: Սրտցաւ միջնորդները երկար ժամանակ աղջկայ եղբօրը համո-
զել են հաշտուել կատարուածի հետ, հանդիպել քրոջն ու փեսային: Վեր-
ջինս ի վերջոյ համաձայնուել է, գնացել է հանդիպմանը, եւ անմիջապէս
սպանել է թէ՛ քրոջը, թէ՛ փեսային: Միայն հետաքննութեան ժամանակ է
պարզուել, որ փեսան էլ... սասունցի իսլամացած հայերի ընտանիքից է:

Այս դէպքը առիթ էր դարձել կրկին անդրադառնալու Թուրքիայում
զգալի ծաւալ կազմող իսլամացած (թրքացած, արաբացած, քրդացած),
իսլամացած եւ հայ ինքնութիւնը պահած, ալեւիացած, ծպտեալ ու ոչ-
ծպտեալ հայերի խնդիրներին:

Ձրոյցի ընթացքում պարզուեց, որ բոլոր չորս գրուցակիցներս էլ
իսլամացած ազգականներ ունեն, եւ չնայած իրենք բոլորն էլ որոշ
յարաբերութիւններ միմեանց հետ պահում են, միմեանց այցելում են,
անհրաժեշտ դէպքերում միմեանց օգնում են, սակայն «երկու կողմն էլ»
զերադասում է այդ յարաբերութիւնները «չցուցադրել»՝ ոչ հայկական, ոչ
իսլամական միջավայրերում: Եւ սա շատ տարածուած երեւոյթ է:

Գաղտնիք չէ, որ իսլամաց(ու)ած հայերի թեման յատուկ սրութեամբ
սկսել է քննարկուել վերջին տաս տարիներին: Այս ընթացքում արդէն հա-
կոտնեալ կարծիքներ են ձեւաւորուել հայ են-հայ չենի, ընդունենք-չըն-
դունենքի, իմանանք-չիմանանքի եւ այլ նմանօրինակ հարցերի շուրջ: Հա-
յերից առաւել, կարծեք թէ թուրքերն են շահագրգիռ հասկանալ խնդիրը:
Թուրքական իշխանութիւններն այնքան երկար շահարկեցին քուրդ գիւն-
եալների «հայկական ծագման» թեման, որ տպաւորութիւն է ստեղծուում,

թէ այն միտումն է «թուրքի հիմնական, եթէ ոչ միակ թշնամին հայն է» կարծիքի զօրացմանը: Ընդ որում կրօնափոխումներին այս համապատկերում երբեք իւրային չեն դիտում. չափազանց յաճախ է հնչում «կրօնափոխումն հայ վիժումներն» ձեւակերպումը: Կրօնափոխում, չկրօնափոխում՝ թուրքական ներքին լսարանին ուղղումն բառաթերքում հայը միշտ «վիժումն» է: Իմ զրուցակիցներից մէկի դիպուկ գնահատմամբ պատահական չէ, որ թուրքերը տեւական ժամանակ է թշնամի են համարում յոյներին, հրեաներին, քրդերին, բայց դրանցից ոչ մէկին չեն ատում: Ատելութեան ծանր զգացումը վերապահումն է միայն հայերին (տե՛ս «Բարայեցիների, Յոյների...» հետեւեալ նիւթը): Հայը իր բոլոր կերպարներում՝ քրիստոնեայ, մահմեդական, ալեյի: Աւելին՝ սուննի, ալեյի, թրքախօս, քրդախօս հայը միշտ ծպտումն է կամ բացայայտ թշնամի է դիտում Թուրքիա պետութեանը եւ կազմաւորուող թուրք ժողովրդին: Թուրքիայում հայ ժողովրդի պատմութիւնը չիմացողի համար այնպիսի տպաւորութիւն է ստեղծում, որ կարծէք հայերը, խաբելով թուրքական իշխանութիւններին, ծրագրաւորումն են, կամաւոր եւ թաքուն կրօնափոխուել են թուրքական հասարակութիւնը ներսից պայթեցնելու հեռահար նպատակով: Իսկ հայերի պատմութիւնը Թուրքիայում ամէնից աւելի չգիտի հենց թուրքական հասարակութիւնը:

Եթէ ընդհուպ մինչեւ Ի. դարի վերջերը թուրքական քաղաքական միտքը զգալիօրէն հանգստացել էր «թշնամի հայերի» նկատմամբ ատելութեան հրահրման անհրաժեշտութիւնից, ապա ժողովրդավարացող Թուրքիան մեծ թափ է հաղորդել այդ ատելութեանը: Քաղաքականութեան հասնող ատելութեան հրահրումն, անշուշտ, ուղեկցում է փոքրամասնութիւնների, մասնաւորապէս հայերի նկատմամբ հանդուրժողականութեան կոչերի արտաքին ցուցադրութեամբ: Իրավիճակը շատ է յիշեցնում Ի. դարի սկզբի երիտթուրքերի սահմանադրութեան շրջանը՝ եղբայրութիւն, հաւասարութիւն, արդարութիւն, ազատութիւն հռչակագրերի ետեւում հիւստող Տեղասպանութեան ծրագրերը: Պաշտօնական մակարդակով ոչ ոք չի խոստովանում, որ հայերի իսլամացումը պետական ճնշման հետեւանքով էր, փոխարէնը բարձրաձայնում է իսլամացած հայերից իբրեւ թէ Թուրքիային սպասուող սպառնալիքը: Պարզ է, որ այս վիճակն ազգայնականներին թելադրում է խստացնել իսլամացած հայերի նկատմամբ մերժողականութիւնը, որով ոչ միայն վերահաստատում է կրօնափոխումն հայերի մեկուսացումը, այլեւ՝ համարկման դժուարութիւնները:

Ատելութեան եւ դրան հետեւող վախի ընդհանուր մթնոլորտը զգալիօրէն բարդացնում է իսլամացած հայերի ինքնութեան փնտրութիւնը: Եթէ քեմալական Թուրքիայում իսլամացած հայերը թաքուն յոյսեր էին փայփայում, որ իրենց առաջիկայ սերունդները կը

կարողանան այդ բարդ երկրում բաականաչափ համարկուել եւ դառնալ պարզապէս քաղաքացի, ներկայումս նրանց համար անկայտ է, որ այդ հեռանկարը դեռեւս շատ հեռու է: Չափից աւելի յաճախ են մարդկանց յիշեցնում նոյնիսկ տատի, նախատատի հայ լինելու հանգամանքը:

Հայերի իսլամացման շրջանում Թուրքիայում բաական էր «սուննի մահմեդական» լինելը: Եւ կրօնափոխուած հայերի զգալի մասը սուննիացել է՝ յարմարուելով առաջադրուած պահանջին (այւելիացումը մասնաւոր իրավիճակի հետեւանք էր): Ներկայումս դա բաւարար չէ. Սուննիացումից զատ անհրաժեշտ է «թուրք» լինել: Եթէ հարիւր տարի առաջ «թուրք» էթնանունը դեռեւս յեղեղով էր եւ առնուազն հասարակութեան մէջ զգալի չափով ստորակարգուած, ապա պաշտօնական քաղաքականութեան հետեւանքով այն իննսուն տարուայ ընթացքում ձեռք է բերել Թուրքիայում յաջողութեան հասնելու անհրաժեշտ պայմանի կարգավիճակ: Մինչդէռ իսլամացած հայերի մէջ անհամեմատ շատ են «քրդական», մասամբ «արաբական» միջավայրի սուննիները, չխօսելով արդէն ալեւիացածների մասին: Արդիւնքում իսլամացած-քրդացած հայերը կրկին յայտնուել են թիրախաւորուած անցանկալիների շերտում եւ նոր դժուարութիւններ են առաջացել նրանց համարկման համար:

Չնայած ողջ Ի. դարի ընթացքում ամէն ինչ արուել է, որպէսզի իսլամացած հայերի տեղաշարժերը վերահսկուեն պետական մարմինների կողմից, սակայն բնաւ չի բացառուում, որ թուրքական իշխանութիւններն այսօր իսկապէս լիովին չեն տիրապետում իսլամացած հայերի տարածքային բաշխուածութեան եւ թուական տուեալներին: Մինչէւ 1930ականները հայկական ծագումով մարդիկ իրաւունք չունէին վերադառնալ իրենց ծննդավայրերը, իրենց փաստացի կեցութեան վայրերում պարբերաբար պէտք է ներկայանային ոստիկանութիւն եւ գրանցում կատարէին այդ մասին: Երեսնականներին իրականացուել են նոր արքորներ, իսկ Դերսիմի բնակչութեան ջարդերի շրջանում՝ նաեւ կենդանի մնացած հայերի սպանութիւններ: 1940ականներին թոյլ են տուել արքորներից վերադառնալ, բայց նոր կեցութեան վայրերում գրանցուել ոստիկանութեան տեղական բաժիններում: Սակայն 1950-70ականներին տեղի են ունեցել իսլամացած հայերի անկազմակերպ տեղափոխութիւններ եւ, հաւանաբար, պատկերը մասամբ խառնուել է: 1970ականներին, երբ թուրքական նոր սերունդն արդէն դպրոցական կրթութեան բերումով ամբողջովին «հայերը դաւաճանել են Օսմանեան պետութեանը» հիպնոսի տակ էին եւ նոյնիսկ կարգին տեղեակ չէին, «ովքե՞ր էին այս հայերը, որտեղի՞ց են եկել», ողջ երկրում «հայկական թեման» փակուած էր համարում՝ հայերի գոյութեան մասին տեղեկութիւնների բացակայութեան պատճառով:

1950-80ականներին գաւառներում փրկուած հայերի զգալի մասն աստիճանաբար տեղափոխուում էր Ստամբուլ: Այդ թուականներին տեղա-

փոխտոնները գլխատրապետ Կիլիկիայի հայերն էին, ովքեր միայն Ստամբուլում պիտի հասկանային Ցեղասպանության ծաւալներն ու իրականութիւնը: Աւելի շուտ՝ Ստամբուլ էին տեղափոխուում հայերի՝ գլխատրապետ քրիստոնէական ինքնութեամբ ընտանիքները, իսկ նրանց իսլամացած ազգականները մեծ մասամբ մնում էին աւելի սովոր պայմաններ ունեցող եւ ապահով թուացող գաւառական բնակավայրերում: 1970ականներից սկսած, այս տեղափոխութիւնը տարածուում է բուն արեւմտահայկական տարածքներում, յատկապէս լեռնային փոքր գիւղերում կղզեակներով մնացած հայերի վրայ՝ Բիթլիս, Էրզրում, Սուշ, Սասուն, Վան: Կիլիկիահայութիւնը եւ ստամբուլահայութիւնը նոյնիսկ տեղեակ չէր, որ Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում փրկուած հայեր կային:

Այդ տարիների հայերի տեղափոխութիւնները եւ դրանից բխող փոփոխութիւնները գործընթացներ էին, որ միայն հայկական համայնքի համար էին նշանակալի եւ կարեւոր: Քեմալական Թուրքիայի կրօնական-աշխարհիկ բարդ ինքնութիւնների դիմակայութեան պայմաններում թուրքական հասարակութեան համար սրանք միանգամայն անտեսանելի եւ անկարելոք երեւոյթներ էին: Սակայն հայութեան համար այս երեւոյթները ծնում էին նոր մարտահրաւերներ, այդ թւում՝ թէ՛ իսլամացած, թէ՛ քրիստոնէայ խմբերի համար:

Ստամբուլում քրիստոնէական գործող համայնքը, նոյնիսկ ակամայ, նոր ազդակներ էր հաղորդում մեկուսացուած ու լուռ հայերին: Գաւառներից տեղափոխուածները սկսում էին հայերէն սովորել, վերաքրիստոնէանալ, այսինքն՝ առնչուել իրենց ինքնութեան մաս կազմող քրիստոնէութեան դաւանաբանական-ծիսական կողմին: Քրիստոնէութիւնը ազգային ինքնութեան վկայութիւնից գատ սկսում էր նոր կենցաղային էթնիկական մշակոյթ վերաձեւատրել: Սրանք, իհարկէ, չէին կարող հետք չթողնել նրանց իսլամացած ազգականների հոգեբանութեան, հասարակական վարքի, կարգավիճակի, ներընտանեկան յարաբերութիւնների վրայ: Իսլամացածները երբեմն վախենում էին հանրային ուշադրութիւն գրաւել իրենց քրիստոնէայ ազգականների «անխոհեմ վարքի» պատճառով: 60ականներին սրան գումարուել էին նաեւ հայկական մշակութային հետքերը վերացնելու վերջին գործողութիւնները: Հենց այդ տարիներին է քանդուել գաւառների եկեղեցիների, վանքերի մեծ մասը, դատարկուել են գրադարանները: Հայկական թեման դեռ շատ վտանգաւոր էր, եւ կրօնափոխ հայերի համար երբեմն այս ամենի հետեւանքը լինում էր քրիստոնէայ ազգականների հետ կապերի լիակատար խզումը՝ ընդհուպ մինչեւ թշնամանքի աստիճան, մէկ այլ դէպքում՝ դեռեւս քրիստոնէայ մնացած ազգականների իսլամացումն արագացնելու ջանքերը, երրորդ դէպքում՝ քրիստոնէայ հայերին միանալու մտատանջութիւնը:

Այս խմորումները, սակայն, անելի «հայկական ներքին աշխարհի» գործոն էին: Հայերի համար իմաստալից ու կրքոտ յուզումներով, վախերով, տագնապներով հարուստ այս զգայական աշխարհն ամբողջովին դուրս էր Թուրքիայի բոլորովին այլ մտահոգություններով ապրող բնակչության «աշխարհից»: «Թուրքական աշխարհում» հասունանում էին նոր խնդիրներ՝ քրդական ինքնության զարթոնքը, ընկերային ձախ շարժումները, նոր ձևեր էր ընդունում քեմալիզմի դեմ պայքարող կրոնական ազգայնականությունը: 1970ականներին Թուրքիայի պաշտոնական աշխարհիկացման ծրագրում նոյնիսկ փոփոխություն եղաւ: Ուժեղացաւ կրօնի գործերի վարչության գործունեությունը, միաժամանակ դպրոցներում մինչ այդ ընտրովի կրօնական կրթությունը դարձաւ պարտադիր: Թուրքական հասարակության համար այս բոլոր կարեւոր երեւոյթների շարքում բոլորովին աննկատ էին թուրքական հասարակության մաս չկազմող հայերի ֆիզիկական տեղաշարժերը. նրանց համար Թուրքիայում հայեր գոյութիւն չունէին: Հայերը դասագրքերում յիշատակուած անցեալի թշնամիներ էին:

Բնակչության համար «հայեր գոյութիւն չունէին», սակայն նրանք իրապէս գոյութիւն ունէին թուրքական յատուկ ծառայութիւնների համար: 1970ականների ձախ շարժումները ճնշելիս, քրդական ինքնության զարթոնքը ճնշելիս թուրքական գաղտնի գործակալութիւնները «չէին մոռանում» բոլորովին անպաշտպան հայերին, որոնց անհետացումներն անգամ չէին դառնում եւ չէին դառնալու հանրային իրազեկման մաս: Քրդական շարժումները միանգամայն յարմար առիթ էին «թաքնուած հայերին» հրահրողներ համարելու, եւ ծայրամասերում սուս ու փուս գոյատևող, բայց որպէս հայ ապրողների որս էր սկսուել: Մարդիկ յաճախ պարզապէս «անհետանում» էին: «Անհետացողների» ճակատագրով հարազատները չէին համարձակուում հետաքրքրուել: Հասկանում էին, որ դա յատուկ ծառայութիւնների գործն է: Եթէ նոյնիսկ այդպէս չէր, դա հաստատուն համոզմունք էր: «Մինչեւ 1970ականները վատ չէր, յետոյ հայերին որսում էին» ձեւակերպումը յաճախ է հանդիպում իրենց ոչ-հեռաւոր անցեալը յիշող կրօնափոխ հայերի պատմութիւններում: Արեւմտեան Հայաստանի՝ Արեւելեան Թուրքիայի տարածքի, իմ բոլոր գրուցակիցներն իրենց վրայ զգացել են այդ կտրուկ բացասական փոփոխությունը: Եթէ մինչ այդ հայերի մասին բացարձակ լռութեան պայմաններում առիթ էր տրուել մասնաւոր յարաբերութիւնների միջոցով աստիճանաբար ձուլուել կամ լռելեայն սերնդէ-սերունդ փոխանցել հայկական ինքնութեան փշրանքներ, ապա 1970ականներին նոյնիսկ ամենահեռաւոր, խուլ գիւղերում առնուազն գիտէին, որ յարմար պահ է ստեղծուել կրկին խլել հայերի ունեցուածքը, եւ հայ սպանելը կարող է պատասխանատուութիւն չառաջացնել: Այդ տարիներին է վերաբերում Սասունի, Բիթլիսի, Մուշի, Ադիամանի

հայերի զգալի մասի արտագաղթը: Հայերն շտապում էին յայտնուել մեծ քաղաքներում, որտեղ իրենց անցեալի վերաբերեալ տեղեկութիւնները յայտնի չէին: «Թշնամի հայերի» թեման վերադարձել էր բարձրաձայնուող քաղաքականութիւն: Միաժամանակ նոյն տարիներին խորացաւ իսլամացումը: Ազգակցական խմբերի իսլամացումը հատուածներն ստիպում էին իրենց քրիստոնէայ մնացած ազգականներին արագօրէն իսլամանալ եւ մոռնալ իրենց կապը հայութեան հետ: Ոչ ոք երբեք չի կարողանայ վերականգնել այդ տարիներին անհետացած հայերի քանակը: Ստամբուլի հայերը նոյնիսկ չգիտէին Արեւմտեան Հայաստանում առկա հայութեան գոյութեան փաստը:

Ժողովրդավար թուրք մտաւորականները 1970ականներին վերադարձած «հայկական գործօնը» սովորաբար կ'ապում են բացառապէս թուրքական հանրութեան միջավայրի՝ ԱՍՄԱՀ գործողութիւնների նկատմամբ թուրքական ներքին լսարանին հասցեագրուած հոռետորաբանութեան: Այդ տարիները նաեւ ձայնաւիւթի եւ հեռուստատեսութեան զանգուածայնացման, ուրեմն նաեւ տեղեկատուութեան բազմազանեցման տարիներ էին: *«1960ականների Թուրքիայում հայկական հարցը գոյութիւն չունէր: 1970ականների Թուրքիայում մօտեցումը կատարելապէս փոխում է: Հայկական հարցը բիւրեղացնում է օտարի նկատմամբ վախը. կրօնական մի ատելութիւն, որն ուշացումով ու աստիճանաբար է տարածուել, սակայն որն ի վերջոյ հաստատուել է: Հայկական հարցն իր մէջ խտացնում է ազգայնականութիւնը՝ էթնիկ ազգայնականութիւնը: Երիտասարդ սերունդները նոյնպէս աւելի ու աւելի մոլեռանդ ազգայնական են դառնում հայկական հարցի առնչութեամբ»*, - այսպիսին է հայկական թեմայի ուժականութիւնը թուրք մտաւորական Ահմէթ Ինսէլի ճանաչած Թուրքիայում: Այն զգալիօրէն տարբեր է Թուրքիայի հայերի ընկալած Թուրքիայում «հայկական գործօնի» ուժականութիւնից:

Փաստօրէն հենց 1960-70ականներին են հիմնականում սկսուել բուն Արեւմտեան Հայաստանի տարածքներում մնացած քրիստոնէայ եւ իսլամացած հայերի տեղաշարժերը: Դրանցից իւրաքանչիւրն ունեցել է իր դրդիչ որոշակի պատմութիւնը՝ հողն են խլել, գիւղում անհասկանալի պատճառով հայ է գոհուել, աղջիկ են փախցրել, կեանքի համար սպառնալի նոր իրավիճակ է առաջացել եւն.: Բոլոր դէպքերում խախտուել է այն փխրուն հաւասարակշռութիւնը, որ ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար ձեւաւորուել էր այս կամ այն բնակավայրում: Ուշագրաւ է նաեւ, որ այդ թուականներին Թուրքիայի գաւառներում այս կամ այն չափով աշխուժացել է սեփականութիւնների գրանցման գործընթացը, իսկ հայերը, այդ թում իսլամացած հայերը, որպէս կանոն պարզապէս լքել են իրենց կողմից օգտագործուող եւ ոչ-պաշտօնապէս իրենց սեփականու-

թիւնը համարուող անշարժ գոյքը՝ բնակարանը, տունը, հողը, այգին... Այդ մասին յիշում են յատկապէս Սասուն-Քիթլիսի տարածքի մեր գրուցակիցները: Հնարաւոր է, որ այս ներքին տեղաշարժերը որոշ չափով դուրս են մնացել պետական մարմինների ուշադրութիւնից: Թերեւս դրանով պէտք է բացատրել 2004 Ղեկտեմբեր 22-ով թուագրուած այն փաստաթուղթը, որով թուրքական իշխանութիւնները տեղական իշխանութիւններին հրահանգում են պարզելու Թուրքիայի արեւելեան եւ հարաւ-արեւելեան շրջաններում հայկական արմատներ ունեցող քաղաքացիների իրական թիւը: Այս փաստաթղթի մասին տեղեկութիւն հրատարակուեց 2011-ին գաղտնի փաստաթղթերի հրապարակմամբ զբաղուող WikiLeaks կայքում³, որում ներկայացուած փաստաթուղթը Թուրքիայում ԱՄՆ դեսպանատան տեղեկութիւնն է յիշեալ հրահանգի մասին ԱՄՆ պետքարտուղարութեանը:

Բոլոր իսլամացած հայերը միշտ վստահ են եղել, որ թուրքական յատուկ ծառայութիւնները միջոցներ են ունեցել ծագումով հայերին մշտապէս վերահսկողութեան տակ պահելու համար: Այդ մասին նրանք բազմաթիւ փաստարկներ են բերում իրենց կեանքում տեղի ունեցած դէպքերից: Այս համոզմունքը նրանց մի մասին հարկադրել է «Հռոմի պապից աւելի կաթոլիկ լինել», լրացուցիչ ջանքեր գործադրել իրենց անվերապահ նուիրումութիւնը եւ հնազանդութիւնը ցոյց տալու: Միւսներն, ընդհակառակն, համարել են, որ երբեք ու ոչ մի պարագայում իրենք չեն դառնալ Թուրքիայի լիիրաւ քաղաքացի եւ որքան շուտ կարողանան ազատուել այդ երկրութեան րեժիմ, այնքան լաւ: Գան նաեւ երրորդները: Այս խումբը իսլամութիւնն օգտագործել է բացառապէս ինքնապաշտպանական նկատառումներով եւ ընտանիքում սերնդէ սերունդ պահպանել է հայկական ինքնութիւնը: Նրանց մի մասը դա արել է «բաց», այսինքն երբեք չի ապրել կրօնական չափանիշերով, չնայած երբեք հակակրօնական ցուցադրութիւն նոյնպէս չի արել: Միւսներն, ընդհակառակն, հանրութեան համար ցուցադրել են իսլամական կրօնական հաւատարմութիւն, պահպանել են կրօնական տեսանկի չափանիշերը, սակայն ընտանիքում՝ «փակ տարածքում» պահպանել են քրիստոնեական չափանիշեր կամ, յամենայն դէպս, «հայ» մնալու ջանքեր են գործադրել: Միայն այս վերջին խումբն է, որոնք «գաղտնի» կամ «ծպտեալ» հայեր են⁴: Անշուշտ յիշեալ խմբերից զատ այսօր կան իսլամացած հայեր, ովքեր այս հարցերին յատուկ գիտակցական մօտեցում չեն ունեցել եւ մինչեւ այսօր չունեն, այսինքն՝ «ընտրութիւն» չեն կատարել: Նրանք իսլամութիւնը ժառանգել են Ցեղասպանութեան շրջանում կրօնափոխուած ծնողներից, ովքեր ամէնից աւելի յաճախ վաղ մանկական հասակում իսլամացել են իրենց որդեգիր ընտանիքներում, մեծացել են այդ միջավայրում եւ մասնաւոր երկրութիւն չեն ունեցել,

չհաշուած այն կենցաղային-առօրեական դէպքերը, երբ որեւէ անկարելորդ բախումնային իրավիճակում իրենց հասցէին լսել են «գէաւուր», «գէաւուրի որդի» եւ առհասարակ «գէաւուրական» ծագումը յիշեցնող բառեր: Միաժամանակ այսօր «իսլամացած հայերի» թիւը եւ որակը յաճախ քննարկում է նաեւ «հայ տատ» կամ «հայ պապ» ունեցած անձանց ինքնաբացայայտմամբ, դէպքեր, որ ամենից արելի յաճախ ի յայտ են գալիս քրդական միջավայրերում, որտեղ երբեմն «հայկական արիւնը» կամ լրացուցիչ քաղաքական աղբիւր է, կամ «հայութեան հետ կամուրջ», կամ տեղական իւրայատուկ քաղքենիութիւն:

2000ականներին, հենց որ Թուրքիան յայտարարել է Հայաստանի հետ երկխօսութեան իր մտադրութեան մասին, թուրքական ՉԼՄները՝ զգալի չափով անդրադարձել են «հայերի նկատմամբ ատելութեան» թեմային: Որոշ վերլուծաբաններ փորձել են հասկանալ, թէ ինչպէ՞ս կարող է Թուրքիայում յաղթահարուել այդ ատելութիւնը, այլք այդ ատելութեամբ փորձել են կասկածի տակ դնել իշխանութիւնների մտադրութիւնը, երրորդները պարզապէս հաստատել են ատելութեան փաստը եւ դրա աճը, չորրորդները պարզապէս խթանել են այն եւս: Որոշ թուրք ժողովրդավարներ նոյնիսկ վախ են արտայայտել հայերի նկատմամբ ատելութեան ծաւալի եւ դրա աճի մասին: Հնդ որում ակնյայտօրէն հայերի հանդէպ ատելութեան թեման անելացնում է ատելութեան ծաւալը: 2004-ով թուագրուող WikiLeaks կայքի վերոյիշեալ փաստաթուղթը, անցեալի հայկական արմատներով սուսնի քաղաքական գործիչներին վարկաբեկելու, քրդական զինեալների հայկական ծագման երբեք չնուագող թեմայի հետ միասին, եւ առհասարակ հայկական անցեալը ուրուականի նման խաղարկելու փաստացի քաղաքականութիւնը հաստատում են, որ իշխանութիւններն իսկապէս ինչ որ քաղաքական ծրագիր են հասունացնում իրենց իսկ ջանքերով դեռեւս չհամարկուած իսլամացուած հայերի նկատմամբ: Ցամենայն դէպս, իսլամացած հայերն այդ տագնապներն ունեն եւ նրանցից շատերն իրենց «հայկական հետաքրքրութիւններն» արելի ու արելի խոր են թաղում:

Միշտ չէ, որ կարելի է «գտնել» նախկին հայերի վերջնականապէս մահմեդականացած ներկայիս սերնդի ներկայացուցիչներին: Նրանց զգալի մասը, յատկապէս թրքացածները, սովորաբար գերադասում են խուսափել հայերի հետ շփումներից: Չուզենալով կապեր պահպանել իրենց արդէն զգալիօրէն հեռացած քրիստոնեայ ազգականների հետ, նրանք յաճախ չեն արձագանգում այդ ազգականների երաշխաւորած ծանօթութիւնների առաջարկին: Անհամեմատ հեշտ է գնալ իսլամացած հայերի գիւղ եւ այնտեղ փորձել պատահական ծանօթութիւններ հաստատել: Բայց «Հռոմի պապից արելի կաթոլիկ լինելու» փորձը տուեալ դէպքում աշխատում է հայ հետազօտողի դէմ. նրանք հաւանաբար

վախենում են Թուրքիայում յայտնի գործակալական ցանց ունեցող յատուկ ծառայութիւնների ենթադրեալ իմացութիւնից եւ սկզբունքօրէն գերադասում են հայերի հետ չառնչուել: Ինձ շատ դժուար էր համոզել նրանցից շատերին՝ զրուցել իրենց կեանքի մասին: Նրանց մեծ մասը զրոյցի այդ հրաւերն ընկալում է որպէս զրոյց «իսլամական կեանքի» մասին, դա համարում է քաղաքական թեմա եւ չի ուզում այդ մասին խօսել: Այն քչերը, ովքեր համաձայնեցին զրուցել, կտրուկ առարկեցին զրոյցը ձայնագրելուն եւ առաւել էւս հրատարակելուն: Այն քիչը, որ այստեղ հրատարակւում է, քաղուած է գլխաւորապէս կա՛մ վերաքրիստոնէացած հայերի պատմութիւններից, կա՛մ փաստաթղթերով մահմեդական, բայց հայկական էթնիկական ինքնութեամբ եւ Թուրքիայի հայկական միջավայրում (գլխաւորապէս Ստամբուլում) իրենց «տեղը փնտռող» հայերի պատմութիւններից: Այս մարդիկ հանրայնօրէն «ինքնաբացայայտուած են»:

Առանձին քննարկման հարց է հայկական միջավայրում մահմեդական հայերի «տեղի փնտռութիւն» թեման: Սա պակաս չի յուզում այն իսլամացած հայերին, ովքեր թէ՛ զգայական, թէ՛ վարչական զգալի դժուարութիւններով նոյնիսկ վերաքրիստոնէանալով իրենց մերժուած են զգում Թուրքիայի հայկական համայնքի կողմից: Ստամբուլի մտաւորական հայուհիներից մէկը պատմեց դերսիմցի մի տղայի մասին: 2000ին նա, ինքն իր դէմ երկար պայքարելուց յետոյ, անձայն դիմում է դատարան, խնդրելով իր անձնագրում «մահմեդականի» փոխարէն գրել «քրիստոնէայ», հիմնաւորելով, որ իր պապերին հարկադրել են իսլամանալ եւ իր իսլամութիւնը իր պապի նկատմամբ կիրառուած բռնութեան հետեւանք է: Դատարանի որոշմամբ անձնագիրը փոխւում է: Ողջ գործընթացը տեւում է երկու շաբաթ, որից յետոյ սկսւում է տղային առաջին, բուն հայկական, տառապանքը: Տղան գալիս է պատրիարքարան՝ խնդրելով իրեն եւ իր ընտանիքին մկրտել եւ այստեղ վրդովւում են, որ նա «ինքնուրոյն քրիստոնէայ է դարձել»: Պետք է ուսուցում անցնէր, պէտք է որոշուէր, արդեօք ինքը «հասունացել է» քրիստոնէայ դառնալու համար: Սկսւում է քաջքշուկ. տղային ուղարկում են իշխանութիւններից թոյլտուութիւն բերելու, նա բացատրում է, որ ինքն արդէն դատարանով հարցը կարգաւորել է... Այս դէպքի առթիւ հրաւիրւում է Թեմական Խորհրդի նիստ, կարծիքները բաժանւում են: Նիստին մասնակցող մտաւորական հայուհին փորձում է հիմնաւորել տղայի իրաւունքը, ասում է, որ իրեն անձամբ մկրտել են մանկահասակ շրջանում, երբ ինքը ոչինչ չգիտէր եւ չէր հասկանում, որ ինքն անտարբեր է իր կրօնական պատկանելութեանը, բայց ահա այս տղան գիտակցուած ընտրութիւն է կատարել... Տղան այդպէս էլ վերադառնում է Դերսիմ: Անշուշտ պատրիարքարանի դիրքորոշումն զգալի չափով - եթէ ոչ

ամբողջովին - պայմանադրուած է թուրքական իշխանութիւններին ունեցած վախով «յանկարծ մի բան դուրս չգայ»: Միւս կողմից միանգամայն հնարաւոր է, որ հայոց պատրիարքարանը ներքին կարգով բանաւոր զգուշացում ունի ձեռնպահ մնալ «վերահայացումը» խրախուսելուց: Արդիւնքում զուգահեռաբար ընթանում են տարատեսակ «վերահայացումներ». բողոքական եկեղեցիներում, երոպական երկրների եկեղեցիներում, երբեմն էլ Հայաստանում: Բայց զանգուածայինն այն է դառնում, որ խուսափելու համար թէ՛ թուրքական վարչական քաջքշուկից, թէ՛ հայկական եկեղեցիների խիստ զգուշաւոր կեցուածքից, ինչպէս նաեւ երոպական միջավայրերի հետ շփուելու արդիւնքում, մահմեդական հայերի առնուազն մի մասի մէջ հասունանում է ինքնութեան արտայայտման մէջ էթնիկ պատկանելութիւնը կրօնականից անջատելու ձգտումը,- «եղբայր, ես հայ եմ, բայց ի՞նչ կայ որ մահմեդական եմ»: Բրակնաւում այստեղ առկայ են ընտրութեան դժուարութեան մի շարք նրբերանգներ.

1. Ոմանք չգիտեն ինչ է «քրիստոնեայ» լինելը, եւ ինչպէս են քրիստոնեայ լինում: Արդէն երկրորդ-երրորդ սերունդը մահմեդական է, գիտի այդ կենցաղը, ապրում է այդ միջավայրում եւ վախենում է փոփոխութիւնից՝ իր անյայտ հեռանկարներով: Բայց կ'ուզենար արդէն բացայայտ հայ լինել, ոչ թէ կիսաթաքուն կամ թաքուն հայ.

2. Ոմանք շարունակելու են ապրել իրենց մահմեդական հարազատների, ազգականների միջավայրում, որտեղ որոշակիօրէն իրենց «հայ» լինելուն դժմ չեն, բայց խորթ կը լինի նրանց քրիստոնեայ լինելը.

3. Ոմանք վստահ չեն Թուրքիայում կատարուող փոփոխութիւններով, վախենում են կապերը խզել Թուրքիայի իսլամական աշխարհից: Նրանց ընկերային յիշողութեան մէջ «քրիստոնեան այդ երկրում դատապարտուած է գիտակցութիւնն ամուր նստած է.

4. Շատերը չեն ուզում գործ ունենալ թուրքական պետական մարմինների հետ, իրաւաբանօրէն ապացուցել իրենց բռնի իսլամացման դէպքը եւ պաշտօնապէս ստանալ ինքնութեան փոփոխութեան իրաւունք: Չնայած օրէնքը թոյլ է տալիս, սակայն պետական մարմինները սովորաբար դժկամութեամբ են ընդառաջում, ստորին օղակների «չինովնիկ»ները կոշտ են վարում դիմորդների հետ, ձգձգում են, դժուար գտնուող ապացոյցներ են պահանջում եւն.

5. Գաւառներում որոշ վայրերում արխիւները կա՛մ չեն պահպանուել, կա՛մ բանաւոր ասում է, որ չեն պահպանուել, եւ նախնիների ինքնութեան մասին տեղեկանքները հնարաւոր չի լինում ձեռք բերել.

6. Գաւառներում շատերը պարզապէս ամաչում են, անյարմար են զգում ինքնութեան փաստադրերը հաւաքել մի միջավայրում, որտեղ վարժուել են իրենց մահմեդական համարել:

7. Ընդհուպ մինչեւ 1920ականները Թուրքիայում գրագրութիւնը օսմաներէնով էր, արաբատառ, իսկ այսօրուայ յատկապէս գաւառների ստորին օղակի պաշտօնեաները չեն տիրապետում այդ լեզուին, եւ դա զգալիօրէն դժուարացնում է նախնիների ինքնութիւնների մասին վկայականների ձեռք բերումը:

8. Հայերն իրենք օտարում են մահմեդական հայերին, եւ նրանց զգալի մասը վախենում է, որ վերահայանալու դէպքում օտարում կը լինի թէ՛ հայկական, թէ՛ իսլամական միջավայրերից, քանի որ փորձը ցոյց է տալիս, որ հայկական միջավայրից յաճախ օտարում են նոյնիսկ քրիստոնէայ դարձած նախկին մահմեդականները:

Յիրաւի, համարեա հարիւր տարուայ ընթացքում հասարակութեան մահմեդական հատուածում որոշ չափով համարկուած այս մարդիկ վախենում են երկու կողմից էլ մերժուած եւ օտարուած լինել, իսկ իրենք նոյնիսկ առանձին համայնք չեն, ցրուած են ողջ Թուրքիայի տարածքում եւ թողնուած են իրենք իրենց զգացմունքների հետ մեն-մենակ:

Չի կարելի ասել, թէ Ստամբուլի հայկական համայնքին այս խնդիրները չեն յուզում: Այստեղ էլ կատարում են ներքին խմորումներ, արում են հարցադրումներ, փնտռում են պատասխաններ. «*Հիմա մենք ընդունելու՞ ենք մահմեդական հայերին, թէ՛ մերժելու՞ ենք նրանց: Ինչու՞ թրքախօս, ռուսախօս... քրիստոնէան ընդունելի է, մահմեդականը՝ ոչ, եթէ վերջինս իրեն հայ է համարում եւ հայ է զգում: Թող հայկական մզկիթներ լինեն, հայկական մոլլաներ... Կան, չէ՞, քրիստոնէայ թուրքեր: Թուրքերը բոլորին ընդունում են, բոլորին թուրք են անուանում, ով ասում է «ես թուրք եմ»՝ «զլխիս վրայ տեղ ունես», - ասում են: Իսլամ քրդերին չեն ուզում, բայց ցանկացած կրօնի թուրքերին ուզում են: Թուրքերը իսլամացած հայերին էլ չեն ուզում, նրանք ուզում են թրքացածներին, կարելո՞րը թուրք լինելն է...» և ուրտէ՞ դ է որոշելու այս հարցերին մեր վերաբերմունքը: Ինչպէ՞ս պիտի այդ իսլամացածներն իմանան հայութեան վերաբերմունքն իրենց նկատմամբ: Ո՞վ ունի իրաւունք այդ վերաբերմունքը որոշելու...» եւ., եւ.: Այս երեւոյթների նկատմամբ Ստամբուլում հաստատուած մահմեդական հայերի վերաբերմունքը ցայտուն արտայայտուած է ստորեւ հրատարակուող պատմութիւնների մէջ:*

Իսլամացած հայերի մէջ միանգամայն մասնաւոր խումբ են ալեւիացած հայերը: Նրանց մի մասը, յատկապէս քրմանջախօս ալեւիների մէջ ապրողները, մեծ չափով մօտ են քրդական ինքնութեանը, եւ սովորաբար նոյնիսկ չեն ուզում անդրադառնալ իրենց հայկական

ծագման խնդիրներին: Այլ է Դերսիմում եւ շրջականերում զագախօս ավելիների մէջ ավելիացած հայերի վիճակը: Նախ նրանց մէջ հայկական էթնիկ միաւորը մնացել է ընդհուպ մինչեւ 1938ի Դերսիմի բնակչութեան ջարդերը: Պահպանուել են ամբողջական հայկական, հայախօս գիւղեր, աշխատելիս է եղել նոյնիսկ Դերսիմում հոչակաւոր Հալուորի Ս. Կարապետ վանքը՝ հայերի եւ ավելիների հաւասարապէս պաշտամունքի առարկան: Նրանց վերջնական ավելիացումը տեղի է ունեցել այդ դէպքերից յետոյ, երբ հայերն ակնյայտօրէն դարձան դերսիմեան ջարդերի առաջին թիրախը: Այդ տարիներին նոյնիսկ Խարբերդում, Երզնկայում սուննի-խալամացած շատ հայեր ենթարկուեցին նոր արքունների:

Դերսիմում հայերի ավելիացումը զգալիօրէն հին նախապատմութիւն ունի: Հայերի զանգուածային կրօնափոխութիւնը Դերսիմում սկսուել էր առնուազն ԺԷ. դարից՝ եւ ԺԹ. դարում հասել էր մի աստիճանի, որ ոչ միայն արտաքուստ դժուար էր տարբերել հայերին ու ավելիներին, այլեւ ավելիական ընկերային-մշակութային կեանքը մեծ չափով նման էր հայկականին: Կրօնափոխութիւնը սովորաբար անհատներով չէր, այլ՝ ամբողջ բնակավայրով, մեծ մասամբ՝ գիւղերով: Աւելիացող եւ սուննիացող հայերն արագօրէն ներառուում էին Դերսիմի ներքին համապատասխան ընկերային շերտերի մէջ՝ այս կամ այն աշիրէթի շրջանակներում: Նախկին հայերը երբեմն առանձին աշիրէթներ էին կազմում եւ, հետեւելով Դերսիմի ներքին կանոններին, գէնքի ուժով իրենց տեղն էին գրաւել միւս աշիրէթների շարքում: Աւելի կոչուող բնակչութեան զգալի մասը հիւսնալի յիշում էր իր հայկական ծագումը, աւելին, ընթացքի մէջ էին իրենց հայ մնացած ազգականների հետ դեռեւս չխզուած կապերը: Երբեմն նոյն տոհմի մի մասն ավելի էր համարում, միւս մասը՝ հայ: «Պապս կը պատմէր, որ իր մեծ պապի հօրեղբայրը Հալուորու Ս. Կարապետ վանքին երբեմնի վանահայրն եղած է՝, «... մեր նախահայրերն էլ հայեր են եղել, նոյնիսկ իմ հօրեղբոր տղաները..., թէեւ խօսում են ավելիերէն⁸, պահում են իրենց ազգային ծագումը⁹, Տէր Ովան «գիւղի քուրդ բնակիչները երբեք չէին ուրանում իրենց [հայկական] ծագումը եւ Աղուջանների օջախի փիրը¹⁰՝ Տերեշ-Կուլալիի թոռ Սէիդ-Ալին, հպարտութեամբ պատմում էր իրենց օջախի փիրի՝ Տէր-Ովանի մասին, որը որպէս վանահայր բնակուելիս է եղել Տիրամօր վանքում¹¹, «Գարապաշան աշիրէթի պետը, որ կոչւում էր Թոռնէ Գարապաշի Սուլէյման աղա, նախկին քահանայի ժառանգներից էր»¹² եւն.: Անդրանիկը գրում է, որ «Տերսիմցիներուն եթէ ոչ բոլորը, գէթ մեծ մասն այն կարծիքին է, որ իրենց նախահայրերը հայեր են» եւ յիշատակում օրինակներ¹³:

Հայերի ավելիացման դանդաղ, տեւական գործընթացը յանգեցրել էր Դերսիմում հայերի եւ ավելիների կենցաղային մեծ ընդհանրութիւններին

ձեւաւորման: Ալեւիացած հայերը շարունակում էին պահպանել բազմաթիւ քրիստոնեական եւ նոյնիսկ նախաքրիստոնեական ծեսեր, դերսիմեան «ալեւիզմի» մէջ բազմաթիւ քրիստոնեական եւ մաքուր հայկական տարրեր են համալուծուել: Ալեւիական բանաւոր ասանդագրոյցներում ընդհանրանում են հայերի եւ Դերսիմում յայտնուած ալեւիների ինչպէս ծագումնաբանական, այնպէս էլ ընկերային-կրօնական անցեալը¹⁴: Դերսիմի ալեւիների «մասալաների»՝ պատմութիւնների դերակատարների մեծ մասը տեղական «հայ քէշիշը» եւ եկուոր «բաբան» են, Ս. Գերգը («Հազըթ Բլիաս», «Խըղըր Էլիա»), Ս. Սարգիսը («Հազըթի Խըղըր»), Անահիտ Աստուածուհու պաշտօնները ժառանգած «Անա Ֆաթիման» եւ Անահիտի նախկին սրբավայրերը, նոյնիսկ՝ Մեսրոպ Մաշտոցը («Մասրուպ») եւ., ովքեր տարբեր ձեւերով դերեր ունեն դերսիմցիների պատմական անցեալում: Ժողովրդական ստուգաբանութեամբ Դերսիմ բառն ինքը ԺԷ. դարի սկզբներում ալեւիացած հայ քահանայ Տեր Սիմոնի (Տերսիմոն, Դերսիմոն) անունից է սերում: Հայկական Հալուորի Ս. Կարապետ վանքը, «որ միակ կենդանի վանքն է Տերսիմի մէջ»՝ մեծ նշանակութիւն ունէր «տերսիմցի հայերուն եւ ղըզըլբաշներուն»¹⁵ առջեւ... Նա՛ Հալուորու: Ս. Կարապետ, ամէնու համար է՛, իսկ ամէնը՝ նրա համար: Ամէնքն ալ՝ հայ եւ քուրդ, հաւասարապէս կը պաշտեն նրան եւ տարին մէկ-երկու անգամ մեծագին նուէրներով եւ զոհերով ուխտ կու գան Տերսիմի ամէն կողմերէն»¹⁶: Նկատի ունենալով քրիստոնեական յուշարձանների, գործող եկեղեցիների հետ կղբաշների կապուածութիւնը, Անդրանիկը գրում է. «դերսիմցիների հաւատը հայից զօրաւոր է»¹⁷, «Քրդերը հայերից աւելի հաւատ ունին»¹⁸:

Եթէ նոյնիսկ հայերի ալեւիացման այս ծաւալները ենթակայական ընկալման հետեւանք էին, վստահաբար դրանք պէտք է տագնապներ առաջացնէին հակահայ ծրագրեր կրող իշխանութիւնների մէջ՝ հայ-ալեւիական հաւանական քաղաքական միութեան շուրջ: 1890ականներին սուննի-քրդական «համդիէ» զինուած ջոկատների կողմից իրականացուած հայկական ջարդերին Դերսիմի «քուրդ» համարուող մի շարք ալեւի-կղբաշական ցեղախմբեր հակասուննիական դիրք էին գրաւել եւ չէին մասնակցել հայերի սպանութիւններին¹⁹:

Ալեւի կղբաշների հայամէտ թուացող դիրքորոշումը չէր կարող չանհանգստացնել հակահայ քաղաքականութիւն վարող իշխանութիւններին: Թուրքերին յայտնի էր այն ժամանակ մեծ տարածում ունեցող պատկերացումը՝ «ալեւիների եւ հայերի միջեւ տարածութիւնը սոխի կճեպից մեծ չէ»²⁰:

Շատ հաւանական է, որ Դերսիմի ալեւի-կղբաշների հանդէպ իշխանութեան քաղաքական վերաբերմունքն արտածում էր եւ առնուազն վերջին հարիւր յիսուն տարիներին արտածուել է ոչ միայն

սուննիզմին հակառակուող ալեիական ինքնամեկուսացումից, այլև հայ-ալեիական մասնաւոր անցեալից: Բոլոր դէպքերում, 1915ին հայերի նկատմամբ իրականացուած Յեղասպանութեան նախապատրաստման եւ իրականացման գործողութիւնները մեծ տագնապներ էին առաջացրել Դերսիմի ալեիների շրջանում: Հաստատուն համոզմունք կար, որ յաջորդ քայլը լինելու է իրենց ալեիական ինքնութիւնից հրաժարման հարկադրանքը, եթէ ոչ կոտորածները²¹: Դա լուրջ պատճառ էր, որ Դերսիմի ալեի հաւաքականութեան «հայկական ծաւալը» զգալիօրէն «նուազեցուի», առնուազն 1915ին եւ դրանից յետոյ այդ մասին չխօսուի: Թէ՛ ալեիները, թէ՛ քսաներորդ դարից առաջ ալեիացած հայերը շահագրգիռ էին Դերսիմի ալեիների «հայկական ծաւալը» շուտափոյթ մոռացութեան տալու, որքան էլ այդ «հայկական ծաւալը» նշանակալի չէր:

Սակայն որքան էլ Դերսիմի թէ՛ հայերի, թէ՛ ալեի-կզլբաշների համար Ի. դարի սկզբին ցանկալի էր հայկական ներկայութիւնը ալեի-կզլբաշների հաւաքականութեան մէջ առաւելագոյնս մոռացնել, այնուամենայնիւ Ի. դարի իրողութիւնները 1915ի Յեղասպանութիւնը, 1938ի Դերսիմի ալեիների եւ հայերի կոտորածները, դրանց յաջորդած հետապնդումները նոր հայկական համալրումներ առաջացրին Դերսիմի ալեիների մէջ՝ առաջ բերելով ինքնութեան փնտրտուքի նոր խնդիրներ²²: Այստեղ ընթերցողին են ներկայացուում Դերսիմի ալեիացած հայերի հինգ պատմութիւններ, որոնցից իւրաքանչիւրն այս կամ այն չափով տիպական-ձեւաչափային է եւ հնարաւորութիւն է տալիս հասկանալու դերսիմեան գործընթացները:

Թուրքիայում իսլամաց(ու)ած եւ ծպտեալ հայերի թեման նոր է սկսել հետազօտուել, սակայն արդէն իսկ ի յայտ է բերում բազմաթիւ հարցականներ, որոնց պատասխանները փնտրուում են աւելի շատ հենց մահմեդականացած հայերի կողմից: Ինչ վերաբերում է Թուրքիայում մահմեդական հայերի թուին, որը ծայրայեղօրէն շահարկում է խնդրով շահագրգիռ բոլոր խմբերի կողմից, ապա այն, կարծում եմ, ամենաառաջին խնդիրը չէ: Բոլոր դէպքերում պէտք է ընդունել, որ խօսքը վերաբերում է ոչ միայն Հայոց Յեղասպանութեանը յաջորդած համարեա հարիւր տարուան, այլեւ դրանից դեռ շատ աւելի վաղ սկսուած՝ համիդեան ջարդերին, ԺԹ. դարի կէտերին, սկզբին, նոյնիսկ ջալալիների շրջանից (ԺԶ-ԺԷ. դարեր) մահմեդականացած հայերի սերունդների մասին, յամենայն դէպս նրանց, ում ընտանեկան յիշողութիւնը պահել է հայկական ծագման մասին տեղեկութիւնը եւ ում զգայական ընկալման մէջ ու ընկերային միջավայրում այդ յիշողութիւնը որեւէ դեր դրական կամ բացասական, խաղում է:

ԴԱՆԱԲՈՒՐԱՆ ԳԻՒՂԻ ՄԻԱԿ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ԸՆՏԱՆԻՔԸ

(Մենք այստեղ բոլորի
նման ենք, ալեւի ենք,
ալեւին էլ մուսուլման է:
Ուրեմն ինչո՞ւ են գեաւոր
ասում)

Մուստաֆա Ասլանփենչալին

*2011ին Դերսիմի Մազկերտի շրջանի հայկական համարուող նախկին
Խոզըքէոյից (Խոզագիւղ, այժմ Ալանեազի) ոչ-հեռու գտնուող
Դանաբուրան գիւղում միայն մէկ հայ ընտանիք կար: Միւսները, ինչպէս
մեզ ասացին, քրմանջախօս կամ թրքախօս ալեւիներ են:*

«Միակ հայ ընտանիք»ի տանտէրը նոյնպէս թրքախօս ալեւի էր,
ինչպէս գիւղի այլ բնակիչներ, պարզապէս, մարդիկ գիտէին, որ նա հայ է:
Միւսների էթնիկութեան այդպիսի շեշտուած տեղեկութիւն չկար, ասելի
յայտնի էր, թէ ով որտեղից է եկել:

Դանաբուրան գիւղը առաջին հայեացքից տարբերում էր զազախօս
ալեւիների գիւղերից: Այստեղ կանանց դէմքն ու զլուխներն ասելի փակ
էին, քան Դերսիմի զազախօս ալեւիների գիւղերում առհասարակ լինում
է, գիւղն էլ պակաս խնամուած էր: Պարզուեց, որ այս գիւղի ներկայիս
բնակչութիւնը վերջին շրջանում տարբեր տեղերից հաւաքուածներ են,
իսկ բնիկները վերջին յիսունամեակում լքել են գիւղը ընկերային
պատճառներով: Գիւղի հողատէրերը պետութեան քաղաքականութեան
հետեւանքով իրենց հողերը վաճառել են իրենց նախկին բատրակներին
կամ վարձու աշխատողներին եւ իրենք հեռացել են: Այսօրուայ
բնակիչները գիւղի հետ կապուած անցեալի յիշողութիւններ չունեն:

Երբ գնացինք «գիւղի միակ հայ» մարդկանց տուն, տանը միայն տարեց
ամուսիններն էին: Զուակներն այժմ գիւղում չեն ապրում: Ասացինք, որ
հայեր ենք, Հայաստանից ենք եւ կ'ուզենայինք իրենց հետ գրուցել:
Տանտէրն անմիջապէս ասաց, որ իրենք հայ չեն, ալեւի են, եւ ինքն էլ չի
հասկանում, թէ ինչո՞ւ են իրենց հայ համարում: Առաջարկեցինք գրուցել
հենց ա՛յդ մասին՝ ինչո՞ւ են իրենց հայ համարում: Տանտէրերը մեզ շատ
սիրալիք ընդունեցին: Նստած էինք փակ պատշգամբում, թէլ էինք խմում,
գրուցում: Նրանք անմիջապէս համաձայնուեցին, որ գրոյցը ձայնագրենք:

Ամուսինը՝ Մուստաֆա Ասլանփենչալին («փենչեալի»՝ առիծի թաթ ունեցող, «փանչ»՝ թաթ) շատ հպարտանում էր «Ասլան» արմատը պարունակող իր ազգանունով՝ այն կապելով սելջուկ Ալփ Արսլանի հետ: Նա հաճելի գրուցակից էր, բայց՝ շատ զգուշաւոր: Ինչպէս պարզուեց, մօտ քսան տարի առաջ նրանց որդիներից մէկը պատանի հասակում միացել էր քուրդ ապստամբներին (հայրն ասում էր՝ «փախցրել են քուրդ գրոհայիկները եւ տարել են սարերը»): Դրա հետեւանքով ընտանիքը շատ դաժնութիւններ է կրել, այդ թում՝ իրենց հայկական ծագման շահարկման պատճառով: Հաւանաբար այդ պատճառով այժմ Մուստաֆան ամեն կերպ շեշտում էր պաշտօնական իշխանութիւններին հետ իր համաձայնութիւնը:

Վարժուած լինելով, որ բոլոր գիւղերը անուանափոխուել են, հարցրիւք գիւղի նախկին անունը:

- Այս գիւղը աղաների, բէյերի գիւղ է եղել, անունը չի փոխուել²³: Դանաբուրան եղել է, Դանաբուրան էլ մնացել է: Այստեղ շատ անասուններ են կոտորուել, դանա (հորթ - Հ.Խ.) է կոտորուել, այդ պատճառով գիւղի անունը Դանաբուրան է, «դանա» բառից է²⁴:

- *Հիմա այլեւս աղաներն ու բէյերն այստեղ չեն ապրում:*

- 1995ին աղաներն ու բէյերը իրենց ունեցած-չունեցածը ծախեցին գնացին: Իրենք այստեղ մեծ սեփականութիւններ ունէին: Նրանք չէին աշխատում, նրանց համար այստեղ բատրակներն (*էաքըքըք*) էին աշխատում: Ամեն տեղից գալիս էին, նրանց համար այստեղ աշխատում էին: Աղքատ մարդիկ էին, դրանք էին աշխատողները: Յետոյ պետական օրէնքները փոխուեցին, նրանք էլ իրենց հողերը վաճառեցին, թողեցին գնացին: Հարուստ մարդիկ էին, քաղաքներում տներ ունէին: Սա աղքատ գիւղ է, այստեղ մնային ի՞նչ անէին: Այս գիւղի բնակչութիւնը տարբեր տեղերից եկել է այստեղ, աղաների մօտ վարձով աշխատել է: Հիմա նրանք են ապրողները:

- *Այստեղի բէյերը, աղաները ալեւի՞ն էին:*

- Չէ, սուննի մուսուլման էին: Ալեւին էլ է մուսուլման, բայց իրենք սուննի էին: Քրմանցերէն էին խօսում:

- *Դուք ինքներդ ո՞ր աշիրէթից եք:*

- (*Պատասխանում է կիւնը*) Ինքը հայ է:

- (*Դիմում ենք կնոջը*) Իսկ դու ք:

- Ես էլ հայ եմ: Օնողներս հայեր էին: Մենք հայեր ենք:

- (*Ամուսինը*) Մեզ իսկապէս հայ են ասում, բայց ինչպէս ասացի մենք հայութեան հետ կապուած ոչինչ չգիտենք: Ոչ տեսել ենք, ոչ էլ լսել ենք:

- *Իսկ ո՞վ է ձեզ հայ ասում, հայ անուանում:*

- Այստեղ բոլորը գիտեն:

- *Դուք ձեր պապերին գիտէք, չէ՞:*

- Այստեղ, շրջակայքում, հայեր իսկապես կան, օրինակ՝ Ալանեազը գիւղում հայեր են ապրում: Ալանեազում, Աղաջանում հայեր են ապրել: Այդ գիւղերի անուններն իսկապես էլ փոխուել են: Ալանեազը նախկինում խոզընքեօյ էր, իսկ Աղաջանի նոր անունը Շորդա է: Այդ բոլոր գիւղերում, որոնց անունները փոխուել են, նախկինում եկեղեցիներ են եղել: Հիմա, իհարկէ, չկան, բայց տեղերը յայտնի են, եկեղեցիներ եղած տեղերը: Բոլորն էլ այստեղ տեղերը գիտեն: Իսկ մեր գիւղի անունը չի փոխուել: Գինը անունով գիւղ կայ, հին անունը Քոյդարիշ էր, այնտեղ էլ է եկեղեցի եղել: Քոյդարիշում էլ էին աղաներ ապրում: Ես այդ գիտեմ, քանի որ 58ից յետոյ պետութիւնը դրանց օգնում էր, որ իրենց հողերը ծախեն: Հողերը ծախեցին, փողերն առան, գնացին: Դա Դեմոկրատական Կուսակցութեան քաղաքականութիւնն էր: Ժողովուրդն այն ժամանակ դրանցից հողեր առաւ, դրանք էլ փողերն առան, թողեցին գնացին: Պետութիւնը դրամատներից վարկ էր տալիս հող առնողներին: Այդ ժամանակից շատ աղքատներ հողատէր դարձան:

- *Իսկ դուք, ձեր պապական ընտանիքը այս գիւղացի է՞ք:*

- Զէ, չէ, ասում եմ, չէ՞, այս տեղը աղաների գիւղ էր: Ասում են, որ այդ աղաները մի հինգհարիւր տարի առաջ են այստեղ եկել, հողերի տէր են դարձել: Իսկ իմ պապը Դիարբեքիի կողմերից է եկել, Չունգուշ²⁵ գիւղից: Ասում են, որ այն ժամանակ հայ են եղել: Բայց մենք այստեղ ազգականներ չունենք, նոյնիսկ երեխաներս այստեղ չեն:

- *Ինչու՞: Ինչու՞ երեխաներդ գոնէ չմնացին ձեզ հետ:*

- Այստեղ շատ անհնազանդ տներ: Պետութիւնը դա տեռոր է անուանում: Գալիս են երիտասարդներին տանում են: Իմ տղաներից մէկին էլ տարան, կապուտաչեայ, 16 տարեկան տղայ էր, տարան սարերը: Խարեցին տարան: 1993ին տարան: Կապոյտ, մաւի՝ կապուտականաչաւուն աչքերով տղայ էր:

- *Ո՛վ տարաւ, ասկեարեն յը:*

- Ասկեարներն էլ էին տանում, բայց իմ տղային ՊԿԿները²⁶ տարան: Տարան սարերը: Սարերից գալիս էին, ջահէկներին հաւաքում էին, տանում՝ պետութեան դէմ պայքարելու, կռուելու համար: Դուք չգիտէ՞ք մեր երկրի պատմութիւնը: Դերսիմը միշտ ազատ է եղել, անկախ է եղել: Միշտ պայքարել է իր ազատութեան համար: Բոլորի դէմ է պայքարել: Ֆրանսիացիները եկել էին Աֆիոն Կարահիսարում նստել էին, երեք տարի մնացին, բայց չկարողացան Դերսիմը գրաւել: Ժողովուրդը նրանց քշեց: Բոլոր դպրոցներում սովորեցնում են պատմութիւնը, դուք ինչպէ՞ս է, որ չգիտէք:

- *Մենք Հայաստանից ենք եկել, արդէն ասեցինք, որ Հայաստանից ենք, այնտեղ մեզ ձեր պատմութիւնը չեն սովորեցնում:*

- Մեծ պատմութիւն է Օսմանեան Կայսրութեան պատմութիւնը, շատ փառաւոր պատմութիւն է (զրուցակիցս հպարտութեամբ պատմում է Օսմանեան Կայսրութեան ձեռնարկի իրեն ծանօթ պատմութիւնը՝ յատկապէս շեշտելով սելջուկեան շրջանը՝ մինչեւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմ): Առաջին Աշխարհամարտից յետոյ եւրոպացիները նստեցին, կտրտեցին Օսմանեան Կայսրութեան սահմանները, Լոզանի Կոնֆերանսով մի փոքր Թուրքիա թողեցին: Արթաթուրքը մի փոքր վերականգնեց, բայց եւրոպացիներն իրենց ուզած ձեռով սահմանները կտրեցին: Եւրոպան ամբողջ Թուրքիան գրաւել է, բայց Թունջէլին գրաւում չի տեսել, եւրոպացիին Թունջէլի չի մտել: Թունջէլին միշտ անկախ է մնացել:

- *Բայց Թունջէլիում էլ թուրքերը հայերին կոտորեցին, դուք այդ մասին որեւէ բան գիտէ՞ք:*

- Պատերազմի ժամանակ է եղել: Ես լսել եմ մարդկանցից, ես ոչ մի որոշակի բան չգիտեմ: Հայերն են այդպէս ասում: Աւելի լաւ կը լինի այդ բաները թողնենք պատմաբաններին:

- *Ի՞նչ մարդկանցից էք լսել: Հայերն են ձեզ պատմել իրենց հետ կատարուածի մասին:*

- Չէ, մենք հայերի հետ չենք շփում: Բայց ասում են, որ հայերն են պատմում այդ մասին:

- *Լաւ, ասում էք, որ դերսիւմցիները միշտ պայքարել են անկախութեան համար: Ումի՞ց էին ուզում անկախ լինել:*

- Բոլորից: Եւրոպացիներից: Ռուսներից: Երբե՛ք ոչ մէկը Դերսիւմը չի գրաւել:

- *38ի դէպքերն ինչպէ՞ս եղան: Լսե՞լ էք այդ դէպքերի մասին: Ումի՞ց էին պաշտպանում Թունջէլին, ո՞վ էր սպառնացողը: Ալեւիների կորուստների մասին լսե՞լ էք:*

- Չի կարելի այդպէս միակողմանի ասել: Ռոքվիտէն, Ճիշտ է, պետութիւնը արել է, բայց նրանք էլ են պետութեան դէմ բաներ արել: Պայքարել են պետութեան դէմ: Իմ տղային էլ սարերը տարան պետութեան դէմ պայքարելու համար: Պետք է այս կողմն էլ ասել:

- *Այ, ասում էք հայութիւնից ոչինչ չգիտէք, բայց ձեր գիւղում ձեզ հայ են ասում: Բայց ձեր կիներ հայ է: Ուրեմն ինչպէ՞ս, որտեղի՞ց գտաք նրան, ինչու՞ անպայման հայ:*

- Հա՛ա, կիս: Ազգութեան պատճառով չենք ամուսնացել: Մենք ուղղակի իրար հանդիպել ենք, սիրել ենք իրար:

- *Ձեր կիներ որտեղի՞ց է ծագումով:*

- Իր ծնողների ընտանիքը Կըզըլ Քիլիսէից է:

- *(Խօսում է կիներ)* Մեր ընտանիքն էլ է շատ տուժել հայերի կոտորածների ժամանակ: Իմ մօր պատմելով մենք ջրի վրայով ենք փրկուել: Իմ պապերը

Փերթեկից (Բերդակ)²⁷ են եղել: Թուրքերը եկել են մեր գիւղը թալանել, մարդկանց կոտորել են, ով կարողացել է փախչել՝ նրանց մի մասը փրկուել է: Իմ մայրն այն ժամանակ շատ փոքր է եղել: Տատս մօրս հետ կարողացել է փախչել, բայց հեռու չի գնացել: Տեսել է իրենց հետեւում են, երեխային, այսինքն իմ մօրը ջուրն է գցել: Երեւի ասել է կա՛մ կ'ապրի, կա՛մ կը մեռնի, իսկ եթէ ջուրը չգցեր՝ հաստատ կը սպանեին: Բայց փրկուել է մայրս, փրկել են, ջրից հանել են մարդիկ: Մօրն էլ են փրկել, երեխային էլ: Տարել են Կրզըր Քիլիսէ: Յետոյ մենք ամուսնացանք, ու ես եկայ այստեղ: Հիմա էլ ծերացել ենք, երեխաներն էլ ցրուած են, մեծ մասը Ստամբուլում է: Մենք այստեղ հող ենք մշակում, ցանք ենք անում, իրենք աշնանը գալիս են բերքը տանում են: Շատերի երեխաներն են Ստամբուլում: Այնտեղ մեծ քաղաք է, չես իմանում ով որտեղի՞ց է եկել, ո՞վ է, ի՞նչ է: Յետոյ էլ որտեղ անելի լաւ է, մարդիկ այնտեղ էլ գնում են:

Քայրէ երդըրըմ

- Հիմա ձեր երեխաները Ստամբուլում ո՞վ են, հա՞յ են, քու՞րդ են, թու՞րք են:
- (Ամուսինը) Չեմ հասկանում ի՞նչ էք ասում: Դէ երեւի ալեւի պիտի լինեն:
- Հիմա ձեզ այստեղ ո՞վ է հայ ասում:
- Սովորաբար ոչինչ էլ չեն ասում, բայց ես գիտեմ, որ մեր մասին հայ են ասում: Յետոյ որ ջղայնանում են՝ գեաւուր են ասում, գեաւուրի տղայ են ասում: Բայց մենք այստեղ բոլորի նման ենք, ալեւի ենք, ալեւին էլ մուսուլման է: Ուրեմն ինչո՞ւ են գեաւուր ասում:
- Դուք ինքներդ ի՞նչ էք կարծում, ինչո՞ւ են ասում:
- Չգիտեմ: Երեւի պապերս հայ են եղել: Բայց հայրս հայ չի, ես հայ չեմ:
- Քանի՞ երեխայ ունեք:
- Չորս որդի, երեք աղջիկ: Ութ երեխայ ենք ունեցել, մնացել են եօթը: Աղջիկներից մէկը Գերմանիայում է, միւսը՝ Իզմիրում: Մէկ աղջիկն ու տղաները Ստամբուլում են:
- Գալի՞ս են երեխաները, օգնու՞մ են:
- Տղաներս գալիս գնում են: Բայց օգնող չունենք: 78 տարեկան ենք՝ դեռ աշխատում ենք: Գալիս են մեր ստեղծած բերքն են տանում:
- Այս կողքի գիւղերում որտե՞ղ են հայերը:

- Այստեղից առաջին գիւղը Աղաջանն է, յետոյ Խոզըքէոյն է: Դրանք հայերի գիւղեր են: Բուրջուլար գիւղը կայ, այնտեղ բուլղարներ են ապրում: Բայց բոլորը ավելի են, մուսուլման են:

- *Ջազայերէն գիտէ՞ք:*

- Մենք այստեղ քրմանջերէն ենք խօսում: Մազկերտ գնանք՝ քրմանջերէն են խօսում: Հարչիկ գետից այս կողմ բոլորը քրմանջերէն են խօսում, Հարչիկից այն կողմ՝ դերսիմերէն, այսինքն՝ զազայերէն: Նազիմիէյում (Կըզըլ Քիլիսէ), Օւաճիկում, Խոզաթում, Փուլումներիկում²⁸ (Բուլումերիկ) դերսիմերէն են խօսում, Մազգերտում՝ քրդերէն, քրմանջերէն: Բայց դերսիմերէն նոյնպէս գիտեն, երբ գնում են այն կողմ՝ դերսիմերէն են խօսում: Զմշկեզիկում (Զմշկաձագ) թուրքերէն են խօսում: Ես դերսիմերէն չգիտեմ: Բայց թուրքերէն բոլորս էլ խօսում ենք:

(Կիներ) - Ինքը (նկատի ունի ամուսնուն - Հ.Խ.) միայն թուրքերէն գիտի: Ո՛չ քրդերէն գիտի, ո՛չ դերսիմերէն:

- (Ամուսինը) Աթաթուրքի ժամանակ դպրոցներ բացուեցին: Ես դպրոց եմ գնացել: Մենք թուրքերէն ենք սովորել: Հենց մեր այս գիւղում: Սա աղաների, բէյերի գիւղ էր, դպրոցը շուտ բացուեց: Երեք տարի դպրոց եմ գնացել: Բայց կիսա դպրոց չի գնացել, գրել կարդալ չգիտի:

- *Ձեր երէխաների անունները չէ՞ք ասի:*

- Թայլան, քրդական անուն է, յետոյ՝ Այսէլ, Շուքրա, Իմրա, Արսլան, սելջուկ Արսլան սուլթանի անունով:

Հրաժեշտ ենք տալիս մեր տանտէրերին: Կիներ մեզ ուղեկցում է: Դուրս գալիս դռան մօտ մի պահ յապաղում է, ապա կամաց, որպէսզի ամուսինը չլսի, ասում է.

- Բիզ այնը ընք (մենք նոյնն ենք):

ԷԼ ՎԱՌԵՆԱԼՈՒԻ ԲԱՆ ՉԻ ՄՆԱՑԵԼ, ԱՄԷՆ ԻՆՉ ԷԼ ԱՐԵԼ ԵՆ ՄԵԶ ՀԵՏ

(Մենք որ եկանք, եկանք որպես ավելի,
բայց մեզ երբեք ոչ ոք որպես ավելի չի ընդունել)

Թունջելի/Դերսիմի Մազգիրտի²⁹ շրջանի Ալանեազի գիւղը միայն պաշտօնապես է այդպես կոչում: Բոլորն այն անուանում են Խոզըքէօյ: Հարեւանութեամբ գտնուող Շորդա³⁰ եւ Ալանեազի գիւղերը Թունջելիում՝ բոլորը համարում էին հայկական գիւղեր: «Այնտեղ հայեր են ապրում»՝ այդ գիւղերից որեւէ մէկի անունն ասելիս՝ աւելացնում էին իմ զրուցակիցները 2011ի հանդիպումների ժամանակ:

Դերսիմի միւս գաւառակներից Մազգիրտը տարբերում է նրանով, որ այստեղ առհասարակ շատ են քրմանջերէն խօսողները, այդ թւում՝ ավելի քրմանջախօսները: Զգալի թիւ են կազմում նաեւ սուննի քրմանջախօսները: Մազգիրտում Դերսիմի Նազիմիէ, Բոլումերի, Օւաճիկ գաւառակների համեմատ շատ են նաեւ քրդական ինքնութիւն կրողները: Այս մասերի գիւղերը 1993-94ին, երբ թուրքական իշխանութիւնները Թունջելի լեռնային գիւղական բնակավայրերն իբրեւ թէ Քրդական Աշխատավորական Կուսակցութեան զինուած պայքարին մասնակցելու կասկածանքով ամբողջովին աւերեցին եւ բնակչութիւնը ցրեցին Թուրքիայի արեւմտեան շրջանների մէջ, չեն քանդուել, չեն աւերուել, բնակիչներն էլ հիմնականում մնացել են իրենց բնակավայրերում:

2011 Յուլիսի վերջերին Դանաբուրան գիւղից գնում էինք Խոզըքէօյ: Ժանապարհին, Շորդա գիւղի մօտ մի տղամարդ կանգնեցրեց մեքենան: Մեր վարորդ Ալին կանգնեց, հարցրեց, թէ ու՞ր է գնում: «Խոզըքէօյ»՝ ասաց տղամարդը: Մենք ուրախացանք, որ հենց ճանապարհին հանդիպեցինք Խոզըքէօյի բնակչի: Մարդը բարձրացաւ մեքենայ: Հարցրինք, թէ արդե՞ս ք Խոզըքէօյ գիւղում է ապրում:

- Այո,- ասաց,- Բայց բանջարանոցս այստեղ է, եկել էի մի փոքր աշխատելու: Իսկ դուք որտեղի՞ց էք եկել:

- Հայաստանից ենք,- ասացինք,- Հայաստանը գիտէ՞ ք:

- Հայաստա՞նը: Այո: Ես էլ հայ եմ:

- Հա՛յ էք: Իսկապէ՞ս:

- Այո, ես էլ հայ եմ: Պետութիւնն էլ գիտի, բոլորն էլ գիտեն, ես էլ չեմ թաքցնում:

- Իսկ գիւղում շա՞տ հայեր կան:

- Հիմա քիչ կան: Բոլորը գնացին. Գերմանիայում են, Ֆրանսիայում, Ստամբուլում: Քիչ մարդ է մնացել, հիմնականում՝ իմ տարիքի մարդիկ, մեծերը: Բոլորի երեխաները դրսերում են:

- Մե՞ծ գիւղ է Խողքքէօյը:

- Այդքան մեծ չի, միքանի փոքր թաղամաս է:

- Իսկ գիւղում մնացե՞լ են ուրիշ հայեր: Եւ իրենք ասու՞մ են իրենց հայ լինելու մասին:

- Նրանք, ովքեր վախենում էին ասել, թողեցին գնացին: Հիմա բոլորն էլ գիտեն մեր գիւղացիների հայ լինելը, պետութիւնն էլ, կառավարութիւնն էլ, ժողովուրդն էլ... Բոլորն էլ գիտեն, ասես, թէ չասես՝ ամէն ինչ բոլորին յայտնի է: Մենք Միրաքներից³¹ ենք, նրանց թոռներն ենք:

- Դու ք: Դուք Միրաքների թո՞ռն եք:

- Մեր ամբողջ գիւղն է Միրաքներից: Մենք ոչ մէկից էլ չենք վախենում: Նազիմիէի (Նախկին Կրօնքի խաճ - Հ.Խ.) կողմերն էլ կան Միրաքներից, այնտեղից էլ են միքանիսը եկել մեր գիւղ: Բոլորն էլ գիտեն մենք ով ենք, վախեցողները գնացել են, մենք մնացել ենք: Հասանք մեր տուն, համեցէք, մեր տուն եկէք, միասին թէ կը խմենք:

Մերենան կանգնել էր ցածր, միյարկանի մի տան մօտ:

Մարդը մտաւ իր տուն, որտեղից անմիջապէս դուրս եկաւ մօտ վաթսուսամեայ մի հաճելի կին եւ ժպիտը դէմքին ուրախութեամբ մեզ ներս հրաւիրեց.

- Բարի էք եկել, տուն մտէք, համեցէք:

Տանտէրերին հետեւելով՝ հանում ենք կօշիկները եւ մեր ամբողջ խմբով՝ հինգ հոգով տուն ենք մտնում: Հին տուն է, ցածր առաստաղով, կրով սպիտակեցրած պատերով, յատակն ամբողջովին ծածկուած է ձեռքով գործած խափրներով: Մարքուր, խաղաղ տուն է: Պատերին լուսանկարներ են կախուած, եւ դրանցից ամէնամեծը սուրբ Ալլիի նկարն է, տակը մակագրութիւն. «Ալլահըն ասլան Հազրաթ Ալի» (Ալլահի առիծ Սուրբ Ալի): Ալեւիների տների հիմնական բաղկացուցիչներից է այդ նկարը:

- Մենք Հայաստանից ենք եկել,- տիկնոջը նոյնպէս բացատրում ենք, որպէսզի յանկարծ այնպիսի բան չասի, որ ցանկալի չէր լինի հայաստանցիներին ասելու:

- Բարով էք եկել,- ժպիտը դէմքին հաստատում է տիկինը:

Շարունակում ենք դիտել պատերի լուսանկարները:

Գինը բացատրում է. - սա հարսս է, սա որդիս է, Ֆրանսիայում է ապրում: Սա էլ մեր հայրն է:

Մենք յայտնում ենք մեր անունները, հարցնում ենք տիկնոջ անունը.

- Զուլֆիա Փուլադ (փուլադ՝ պողպատ, պողպատի նման ամուր - Հ.Խ.):

Դուք նստեք, գրուցեք, ես գնամ թեյ բերեմ:

Նստում ենք: Պատմում ենք մեր այցելութեան նպատակը, թոյլտույթին ենք խնդրում ձայնագրելու, լուսանկարելու: Ամուսինը հաճոյքով համաձայնում է գրուցել:

- Զեր գիւղը հի՛ն գիւղ է:

- Մեր գիւղը նախկինում ամբողջովին հայկական գիւղ էր: Գիւղի անունն էլ, մարդկանց անուններն էլ հայկական անուններ էին: Իննսունականներին լրիւ փոխեցին, թրքացրին: Հիմա գիւղի անունը դարձել է Ալանեազի: Խոզըքէյ էր առաջ, բայց «խոզը» հայերէն բառ է, «խոզըքէյ»՝ այսինքն «խոզերի գիւղ»: Մի բառն տարի առաջ փոխեցին անունը:

- Ինչու՞ էր անունը *խոզըքէյ*⁸²: Հայերը ժամանակին այստեղ խո՞զ են պահել:

- Այդպիսի բան չի եղել: Մենք այստեղ եկել ենք Նազիմիէից (նախկին Կըզըլքիլիսէ - Հ.Խ.): Մեր պապերը այնտեղից են եկել: Մեր գլխաւորը Միրաք աղան էր, այստեղ բոլորը Միրաքին ճանաչում էին:

- Հիմա գիւղում բոլորը Միրաքի հետ եկածնե՞րն են:

- Ոչ, ոչ բոլորը: Ուրիշներ էլ կան: Միրաքներից շատ քիչ են մնացել, գնացին: Գնացել են Գերմանիա, Ֆրանսիա, Հոլանդիա, տարբեր տեղեր, Ստամբուլ...

- Այս տունը, որտեղ նստած ենք, ե՞րբ է կառուցուել:

- Սա հին տուն է, հայրս է կառուցել, յետոյ ես միքանի սենեակ եմ աւելացրել:

- Իսկ ե՞րբ են ձերոնք եկել Նազիմիէից: Ինչու՞ են տեղափոխուել այստեղ:

- 15 թուից յետոյ: Եկել են նախ Շորդա, այստեղից մօտիկ է: Մենք մեծ խումբ էինք, բոլորը՝ Միրաքներից: Շորդայից եկանք այս գիւղը, այստեղ ոչ որ չկար, մենք հաստատուեցինք: Բայց յետոյ մի մարդ կար, Թամիր աղան, ասաց, որ ինքն է այս տեղերի տէրը: Նա որ չլիներ, մենք հիմա այստեղ տէր կը լինէինք:

- Երբ որ այս գիւղ եկաք, դուք դեռ քրիստոնեա՞յ էիք:

- Մեր հայ լինելը բոլորը գիտեն, ժողովուրդն էլ գիտի, կառավարութիւնն էլ գիտի: Մենք որ եկանք, եկանք որպէս ալեւի, բայց մեզ երբեք ոչ որ որպէս ալեւի չի ընդունել: Ալեւի չեն ընդունել, որովհետեւ բոլորն էլ իմացել են մեր հայ լինելը, եւ մենք էլ դա չենք թաքցրել: Տեսեք, հիմա էլ չեմ թաքցնում եւ կրկնում եմ, որ պետութիւնն էլ գիտի:

- Հայաստանում դերսիմցի մի մարդ գիրք է գրել, որում գրուած է, որ խոզըքեոյում դեռ 15ից առաջ Միրաքներ էին ապրում⁸³:

- Չի եղել այդպիսի բան, այստեղ յետոյ, 15ից յետոյ են եկել մեր պապերը: Բայց հնուց էլ սա հայկական գիւղ է եղել: Այդ հայերին կարծեմ կոտորել են: Այդպէս են պատմում: Այստեղ վաղուց մի զիարէթ է եղել, այդ զիարէթում Սուրբ Յիսուքի⁸⁴ գերեզմանը կայ, հենց աղբիւրի մօտ է: Այսօր էլ մարդիկ գնում են, մօմ են վառում, մատաղ են անում: Ոմանք էլ տակն այնքան են փորփրել, ոսկի են փնտրում, որ քարն ամբողջովին խախտւո է դարձել: Մերոնք անցեալում խելօք են եղել: Նախկինում դրամատներ չկային, դրա համար էլ մարդիկ ինչքան հարստութիւն, փող ունէին՝ տանում էին գետնի տակ, հողում թաղում, անունն էլ զիարէթ էին դնում, այսինքն՝ սրբավայր, սուրբ տեղ, որպէսզի որեւէ մէկը չգնայ այնտեղ փորի: Շատ խելօք են եղել: Բայց պետութիւնն այդ բոլորն իմացել է, յետոյ իրենք եկել են այդ բոլոր սրբատեղերը փորել են, հարստութիւնները տարել են: Հիմա մեզ, մեր ցեղին, ում որ այդ ամբողջ հարստութիւնը պատկանում է, ասում են՝ «մի փորէք, սրբատեղի է»: Իսկ դուք թաղուած գանձերի տեղերի քարտեզ չունէ՞ք: Եթէ ինձ մի հատ քարտեզ ցոյց տաք, ես ձեզ կը տանեմ, բոլոր տեղերը ցոյց կը տամ⁸⁵: Անընդհատ այդպիսի մարդիկ են գալիս, քարտեզները ձեռքներին փնտրում են: Որտեղի՞ց են ճարում այդ քարտեզները՝ չեմ հասկանում: Բայց կան այդպիսի մարդիկ:

- Այսքան գրուցում ենք, Բայց ձեր անունը չասացիր:

- Զիա Փոլադ: (Զիյա՝ լոյս է նշանակում - Հ.Խ.):

- Իսկ ձեր պապական, հայրական, ձեր գերդաստանի անու՞նը:

- Մեր պապական ազգանունը Բոշթաշ է եղել: Հօրեղբայրս ու հայրս մի տարածքի, հողի համար վեճ են ունեցել, հօրեղբայրս հօրս ձեռքից այդ տարածքը վերցրել է: Հայրս էլ ջղայնացել է, գնացել հրաժարուել է Բոշթաշ ազգանունից, վերցրել է Փոլադ ազգանունը: Հիմա մենք Փոլադ ազգանունով ենք:

- Ձեր կնոջ պապական ազգանունն ինչպէ՞ս էր:

- Անունը Զուլֆիա է, հայրական ազգանունը՝ Գոք: Կնոջս հայրը հայ է:

- Զուլֆիան նոյնպէ՞ս ձեր գիւղացի է:

- Չարսանջաքից⁸⁶ է, Գունէ Դերէի Բոշթու գիւղից: Հուշտակում էլ հայեր կան:

- Հիմա ձեր այս գիւղում Միրաքեան ազգանունով մարդ կա՞յ:

- Ես Գերմանիայում երկու հատ գիրք եմ տեսել, այդ գրքում այս տարածքի, այստեղի բոլոր աշիրէթների, ազգանունների ծագումը, պատմութիւնը գրած է: Հայերէն գիրք է: Այդ ժամանակ ես երիտասարդ էի, նոյնիսկ ամուսնացած չէի, այդ գիրքը ցոյց տուողին ասեցի այդ գրքով նայի, ինձ համար մի լաւ չափանիշներով աղջիկ գտի: Խոստացաւ, յետոյ

գնաց Շուլցարիա: Խոստացել է այդ գրքերը թարգմանած ինձ ուղարկել, բայց դեռ չեմ ստացել:

- Ձեր գիւղը ե՞րբ է ամենամարդաշատը եղել, ե՞րբ էր, որ մարդիկ այս գիւղից չէին գնում եւ բնակիչների թիւն աճում էր:

Դժուար թէ կարողանամ ասել, բայց հիմա 100 մարդուց ասել չի լինի: Ես ինքս էլ իմ երեխային, տղայիս ուղարկեցի Գերմանիա: Ես իմ ձեռքով իմ տղային վստահագիր տուեցի, նա գնաց Ստամբուլ, իր ինքնութիւնը՝ հայ լինելը վերականգնեց, հայ դարձաւ եւ այդպէս գնաց Գերմանիա: Գերմանիայում նրա ինքնութիւնը հիմա հայկական է:

Ինքնութեան վկայականը հայերէն

- Բնչպէ՛ս փոխեց ինքնութիւնը, ի՞նչ գործողութիւններ արեց:

- Սկիւտարում³⁷ մենք ծանօթներ ունենք, նրանք արեցին, օգնեցին: Ես նրա ինքնութեան վկայականն ունեմ, բերեմ ցոյց տամ:

Գնում է վկայականը բերելու: Հարցնում ենք կնոջը.- Այս տարածքում քանի՞ մարդ փոխած, վերականգնած կը լինի ինքնութիւնը: Բնչպէ՛ս են դա անում:

(Կհնր)-Ես չգիտեմ, իրեն հարցրէք:

Անուսիներ ետ է գալիս ինքնութեան վկայականով:

- Ձեր տղայի անու նն էլ է փոխուել:

- Ոչ, նոյնն է մնացել: Այգուն Փոլադ, Էրմանի (հայ): Ահա վկայականը³⁸:

- Հիմա Ձեր որդին, որ գնացել է Գերմանիա, ու հայի ինքնութեան վկայականով է գնացել, Գերմանիայում փորձէ՞լ է հայերի հետ կապուել, ծանօթութիւն հաստատել:

- Ես չգիտեմ, նա այնտեղ է, ես՝ այստեղ, ի՞նչ իմանամ:

- Այսինքն ուզում եմ հարցնել, թէ ինքնութեան վկայականը ի՞նչ է փոխում մարդու մէջ: Նոր շրջապատ, նոր մարդի չէ են յայտնում: Կամ գուցէ շրջապատի մարդկանց վերաբերմունքն է փոխում:

- Դէ հիմա իմ որդին գնացել է Գերմանիա, աշխատում է, ոնց որ թէ հայերի հետ է աշխատում: Դիմել է կեցութեան իրաւունք ստանալու, բայց դեռ ընթացքի մէջ է, դեռ օրինական չի: 2001ին փոխել է ինքնութիւնը³⁹ եւ գնացել:

- Ձեր միւս երեխաները որտե՞ղ են ապրում:

- Ստամբուլում են: Ութ երեխայ ունեմ, չորսը ամուսնացած են, չորսը ամուսնացած չեն: Տղաներիցս մեկն այստեղ է, ինձ հետ է ապրում: Այս տարուայ փառաստօնին⁴⁰ Թունջեխում մի աղջիկ է տեսել, հաւանել է, ասում է վաղը կը գամ, կը խօսենք:

- Այդ աղջիկն այն չի է:

- Այո, ալեի է: Կարծում եմ նրա ծնողները դեմ չեն լինի: Դէ այստեղ այնքան այնեւացած հայեր կան, որ ում էլ հարցնես՝ կը պարզովի արմատներում հայ կայ: Մենք որ՝ դեմ չենք: Դեռ երեխայ են, փոքր են, թող մեծանան, ես տղայիս համար կ'ուզեմ: Մենք չենք թաքցնում մեր հայ լինելը: Բնչու՞ թաքցնեմ, ինչի՞ց վախենամ, ումի՞ց վախենամ: Կառավարութիւնը շատ լաւ էլ գիտի ամէն ինչ, գիտի մեր արմատները: Մեր գիւղապետն էլ շատ լաւ գիտի: Գալիս է, գնում է, այստեղ մեզ հետ նստում է, խօսում է, ուտում ենք, խմում ենք:

- Ձեր միւս գաւակների ինքնութիւնները վկայականով չէ՞ք փոխել:

- Չէ, դրա կարիքը չի եղել: Այն մէկը գնում էր Եւրոպա, այդ պատճառով փոխեցինք: Բայց ցանկացած փոփոխութիւն խօսակցութիւններ է բերում լրացուցիչ հետաքրքրութիւն, ի՞նչ իմաստ ունի այդ ամէնն սկսել:

- Վերջին տարիներին թուրքական թերթերը յաճախ են գրում՝ դատարանով կամ հայոց պատրիարքարանում ինքնութիւնը վերականգնած հայերի մասին: Դա ձեզ ուրախացնու՞մ է:

- Պետութիւնը միշտ էլ իմացել է մեր մասին, միշտ էլ իմացել է մեր համոզմունքների մասին, բայց նախկինում վախենում էինք Բարձրաձայն ասել այդ մասին: Այլապէս հայերն այստեղ շատ-շատ են, բայց միայն վերջին հինգ-վեց տարիներին է, որ ոմանք սկսել են խօսել, ասել այդ մասին:

- Հայկական ծագումով մարդիկ գուցէ շատ են, բայց արդեօ՞ք շատերն են իսկապէս ցանկանում վերականգնել հայկական ինքնութիւնը: Ոչ թէ՞ վախի պատճառով, այլ՝ համոզմունքների: Գուցէ մարդիկ չեն ուզում հայութեանը վերադառնալ:

- Վախենում են, թէ չէ՞ շատերը կ'ասեն, կը վերականգնեն: Հայերը շատ են, բայց վախենում են: Նախկինում այստեղ մարդիկ են եկել, հարցրել են, թէ ինչքա՞ն հայ կայ: Այստեղ՝ Դերսիւում ասել են, թէ քիչ են, միքանի մարդ են: Այսպէս ասողին տարել են, չարչարել են, սպառնացել են, ասել են՝ «դու սուտ ես խօսում, մենք գիտենք, որ այստեղ հայերը շատ են, ինչու՞ չէք խոստովանում»: Այսինքն միշտ դրանով հետաքրքրուել են, հետաքրքրուել են, որ պարզեն հայերի թիւը: Այդ պատճառով էլ են մարդիկ վախենում: Ես մի հօրեղբայր ունեի Լեւոն անունով, զինուորութեան են տարել Հարփութ (Խարբերդ - Չ.Ն.), այնտեղ անյայտ կորել է: Տարիներ շարունակ փնտռում ենք ու չենք գտնում:

- Ձեր հորեղբոր անհետանալը դուք նրա հայ լինելու կամ հայկական ծագում ունենալու հետ էք կապում:

- Ես չգիտեմ, գուցե այդպես է, գուցե այդպես չէ:

- Իսկ որոշ հայեր, կամ հայկական ծագում ունեցող մարդիկ, որենտեղություն, հալածանք կրել են 15ից յետոյ:

- Իմ գիտակցական կեանքի շրջանում ես հայերի սպանութեան դեպքեր չգիտեմ: Բայց մեր պապերին, ծնողներին շատ են սպանել: Մեր պապերը մեզ այստեղ են բերել, որպեսզի ապահով լինենք: Բայց այստեղ սուսնիներ կան շատ, նրանք սպանել են հայերին, այդ պատմությունները յայտնի են: Տարել են Խաշնարների⁴¹ կողմը, այնտեղ կոտորել են: Դա արդեն 15ից յետոյ էր: Դա մեզ պատմել են, ես չեմ տեսել:

- Հայ էին ա՞յդ պատճառով: Այսինքն իրենց հայ էին անուանում:

- Ոչ, արդեն զգալացել էին, իրենց զագա էին ասում: Սուսնիներն են սպանել: Սուսնիները քնեցին, քնեցին, յետոյ արթնացան, ասացին դուք այստեղ տեղ չունեք, ինչու՞ էք եկել: Այստեղի հին աղաներից էին: Ասում էին այստեղ մի՛ մնացեք:

- Իսկ ինչպե՞ս է, որ դուք չէք վախենում, ձեր հայ լինելու մասին ասում էք:

- Ես էլ այլևս ինչի՞ց վախենում: Ինչ ասե՞ք՝ մեզ հետ արել են, ինչքան ասե՞ք չարչարել են, տանջել են, քանիսներին արքտրել են: Էլ վախենալու բան չի մնացել, ամեն ինչ էլ արել են մեզ հետ: Այդ աղաների կառավարիչը, Ջամալ փաշան, քանի անգամ հենց ինձ տարել է, ծեծել է: Դա արդեն 1993-94ին էր: Ինձ տարել էին, ասում էին ասա, թե սարերում ուլքե՛ր են թաքնուել, որտե՛ղ են թաքնուել: Բայց մենք ի՞նչ իմանայինք ուլքեր են, որտեղ են: Արդեն այնքան են չարչարել, որ էլ վախենալու բան չի մնացել: 1993ին բոլորին էլ քաշ են տուել:

- Գարծում էք ձեզ որպես հայի՞ են տարել ծեծել: Գուցե ձեզ տարել են, որովհետև այստեղ, Դերսիմում, բոլոր տեղացիներին էին տանում հարցաքննում:

- Նաև որպես հայի: Քանի որ այստեղի հողերի տերերը իրականում հայերն են, բայց նրանք փաստաթուղթ չունեն, վկայական չունեն: Ո՞ր հայը կարող էր գնալ փաստաթուղթ պահանջել: Կը սպանե՛ին: Չնայած ավելի էին, բայց բոլորն էլ գիտեին, որ հայ են, ո՞վ կը համարձակուներ գնալ պետութեան գրասենեակը: Դրանից բացի էլ եթե հայերը գնային գրասենեակ, ավելիները կը մատնեին, կ'ասեին հայ է, ինչու՞ էք նրան հողի սեփականութեան վկայական տալիս: Ալեիներն էլ են մեզ կողոպտել: Այս գիւղում հիմա ընդամենը մի 4-5 հողակտոր կա, դրանք էլ աղաներինն են: Աղաները սուսնի են: Բոլորն էլ գիտեն, որ դրանք հայերի հողերն են եղել: 15 թուից յետոյ ով էլ որ այստեղ գիւղապետ էր գալիս, աղաներին էր պաշտպանում: Նրանց սեփականութեան վկայականներ տուեցին: Այն ժամանակ ոչ մի բան փաստաթղթով չէր: Աղաները երկու վկայ էին

տանում, դե պարզ է, հենց նրանց անունով էլ հողերը գրանցեցին: Մենք այստեղ միշտ բատրակություն ենք արել աղաների հողում: Հիմա վերջերս գիւղացուն նոյնպէս թոյլ են տուել հող գնել: Բայց աղաները դրա ձեւն էլ գիտեն: Եթէ նոյնիսկ իրենց հողը մշակող չլինի՝ հողը չեն վաճառում, մինչեւ գնորդը ամբողջ փողը չտայ եւ աղային էլ հետը հաւասար բաժնետեր չընդունի: Ես հենց այդպէս եմ իմ բանջարանոցի հողը գնել: Այ, որ դուք ինձ տեսաք, այդ նոյն բանջարանոցից էի գալիս: Հենց հիմա էլ փաստօրէն նոյն բատրակութիւնն եմ անում: Հողն իբր թէ իմն է, բայց աղան էլ հաւասար իրաւունք ունի: Բայց աշխատողը միայն ես եմ, ես եմ մշակում: Աղան էլ ասում է՝ չես ուզում, մի՛ մշակի: Ինքը շատերի հետ է բաժնետեր, բայց իմ հողը միայն այդ մի փոքր հողն է, ինչպէ՛ս չմշակեմ:

- Բսկ ինչքա՞ն է ձեր հողի չափը:

- Մենք չորս եղբայր ենք, շատ է (հողի չափը չի ասում - Հ.Խ.):

- Բսկ հողը կարո՞ղ էք վաճառել: Գնորդ կը լինի՞:

- Այո, հողի գնորդ շատ կայ: Բայց հողը դեռ լրիւ իմը չի: Եթէ կարողանամ աղայի բաժինը գնել, ցանկութեան դէպքում հողը կը կարողանամ վաճառել: Այստեղից շատ հեռու տեղ մի կտոր հող էլ ունէի, հեռավորութեան պատճառով չէի կարողանում մշակել, այդ կտորը վաճառել եմ:

- Բսկ հիմա, երբ որ ձեր գիւղը դատարկւում է, տները կարողանո՞ւմ են վաճառել: Գնորդ լինո՞ւմ է: Օրինակ այս տունը, եթէ ուզենաք, կարո՞ղ էք վաճառել:

- Գալիս են գնորդներ, հարցնում են: Գիտեն, որ տեղացիները գնում են, գնորդներն իրենք են գալիս հարց ու փորձ անում:

- Ի՞նչ էք ցանում այդ հողում:

- Առուոյտ է անասունի համար, գարի է, ցորեն:

- Հիմա ձեր գիւղում եկեղեցի չկայ. եկեղեցու աւերակ, եղ Յուսիկի գիարէ՞թն է միայն:

- Եղէ է, եկեղեցի եղել է, մարդիկ են քանդել: Քանդել են, քարերը տարել են, օգտագործել են շինարարութեան համար: Մեր գիւղի եկեղեցին հենց Յիսուսի գիարէթի կողքին էր, քանդուած տեղերն էլ դեռ երեւում են: Այս ամբողջ տարածքի գիւղերում եկեղեցիներ շատ են եղել:

- Բայց հայեր էին այդ մարդիկ, չէ՞, ձեր գիւղի հայէ՞րն են քանդել:

- Բոլորն էլ քանդել են: Աւերակ եկեղեցի էր, քարերը տարել են, պատերի մէջ շարել են: Այս կողքի գիւղերում էլ հայկական եկեղեցիներ կային: Հիմա չկան, ոչ մի տեղ չկայ: Շատերն էլ քանդում էին, որ տակից գանձ գտնեն: Բայց վերջերս խօսում են, որ իզուր քանդեցին: Հիմա շատ հայեր են գալիս Երուսալայից, Ամերիկայից: Հիմա խօսում են, որ կարող էին այդ եկեղեցիներով գրօսաշրջութիւն զարգացնել:

Յետոյ կինը ցոյց է տալիս տան պատերից մէկի մէջ փորձուած պատուհանիկը, ասում է, որ նախկինում տները միմեանց կից էին կառուցում, եւ այդպիսի պատուհանիկներով միմեանց հետ հաղորդակցում էին, վտանգի դէպքում միմեանց զգուշացնում էին:
Դուրս ենք գալիս եւ գնում Յուսիկի գիարէթը լուսանկարելու, խնդրելով, որ ճանապարհին պատմի, թէ ինչ գիտի այդ սրբավայրի մասին: Յուսիկի սրբավայրը ծառի տակ մի միայնակ տապանաքար է: Զիա Փոլադն ասում է, որ հիմա հազուադէպ են գնում Յուսիկի սրբավայր, երբեմն-երբեմն մատաղներ են անում այնտեղ, բայց շատերը սահմափակվում են մոտ վառելով:

Զուլֆիա եւ Զիա Փոլադ

Տապանաքարը խիստ հողմահարուած էր, բայց վրան նշմարւում էին հին արձանագրութեան հետքեր: Այնպիսի տպաւորութիւն է, որ վրայի գրերը քերել են, բայց հետքերը երեւում են: Զիա Փոլադն ասում է, որ քարի տակն էլ, ծառի տակն էլ մարդիկ փորել են զանազան նպատակով, հիմա ծառը համարեա չորացել է: Տապանաքարի մօտ յարմարեցուած քարից երեւում էր, որ յաճախ է մոմավառութիւն լինում:

Սրբավայրից մօտ հարիւր մետր հեռաւորութեան վրայ, նախկին եկեղեցու

տարածքում, տաշուած քարեր կային, միքանիսի վրայ՝ փոսեր, որպիսիք սովորաբար լինում են խաչքարերի տակի պատուանդան քարերի վրայ:

Ամենայն հաւանականութեամբ դրանք եկեղեցու մօտ կանգնեցուած կամ եկեղեցու շուրջ երբեմնի գերեզմանատան խաչքարերի կամ տապանաքարերի պատուանդաններ պէտք է եղած լինէին:

Յուսիկի գիարէթը

Յուսիկի սրբավայրին շատ մօտ մի տուն կար, որին յարող հարթ տարածքում մարդիկ էին նստած: Զիա Փոլադն ասաց, որ Գերմանիայից որդին իր ընտանիքով հօրը հիւր է եկել, նոյնպէս հայկական ծագումով ընտանիք է: Մօտեցանք, ծանօթացանք: Առաջարկեցին նստել: Մեր

հարցերին պատասխանում էր հիմնականում Գերմանիայից հիւր եկած որդին, երբեմն՝ նրա մայրը:

- Դուք Խոզըրքեյում երբուանի՞ց էք ապրում:

- Վաղուց ենք ապրում:

- Գիւղի պատմութիւնը գիտե՞ք, երբուանի՞ց է, ուրքէ՞ր են ապրել:

- Մենք յետոյ ենք այստեղ եկել,

մեր պապի պապն է եկել: Մենք հին պատմութիւնը չգիտենք:

- Որտեղի՞ց է եկել, ե՞րբ է եկել:

- Նազիմիւի մօտից, Հաքիսից: Հին Հաքիսից⁴²: Պապիս պապը հայ է եղել: Այնտեղ, Հաքիսում, Պետրոս Թեփէսի կայ, մեր պապինն է: Աւելի ճիշտ՝ մեր պապի պապինը: Իրենք երկու եղբայր են եղել, Միրաքներից էին: Դա Դերսիմում շատ յայտնի ընտանիք է եղել: 15ին իրենց ընտանիքներով փախել են, եկել են այս տարածքը, գնացել են Նախ Դանաբուրան գիւղում են հաստատուել: Բայց յետոյ զինուորները եկել են, տեղի մարդկանց կանչել են, եւ այս մարդիկ մեր պապերին տարել են ա՛յ այնտեղ (ցոյց է տալիս լեռան լանջը) սպանել են: Բիարկէ պետութիւնն է հրահրել տեղացիներին: Տարել են, Նոյնիսկ գէնք չեն օգտագործել, մեծ քլունգներով զլուխները ջարդել են: Զինուորներն են ստիպել տեղացիներին, որ սպանեն: Մերոնք պատմում են, որ երբ զինուորներն այստեղի գիւղացիներին ստիպում էին քլունգներով սրանց զլուխները ջարդել, մերոնցից մէկն ասել է, որ մի՛ արեք այդ Բանը, մենք հարեւաններ ենք, մի՛ արեք, թէ չէ վաղն էլ ձեր զլուխներն են ջարդելու: Եւ իսկապէս էլ իրենց ետեւից էլ եկան 38 թուին: Բոլորին այստեղ սպանել են 38 թուին, գետն են գցել: Բիարկէ, Ժողովուրդն էլ հայերի ոչնչացման մեջ իր մասը, իր դերակատարութիւնն ունէր: Հայերի գեղեցիկ աղջիկներին տարան, յետոյ էլ Նոյն ձեռով Դերսիմի գեղեցիկ աղջիկներին տարան: Դրանից յետոյ ով կենդանի է մնացել՝ ալելի են դարձել, անունները փոխել են, ձուլուել են:

- Հիմա դուք Գերմանիայում էք ապրում: Այնտեղ ինչպէ՞ս էք ծանօթացում, որպէս ի՞նչ՝ հա՞յ, ալելի՞, քուրդ ալելի՞, հայ ալելի՞:

- Ես էլ չգիտեմ, դրանց բոլորի մեջտեղերում եմ մնացել, ոչ մէկում ինձ լիարժէք չեմ համարում, չեմ զգում: Այդ խմբերից իւրաքանչիւրում իրենց հետ եմ: Իրականում ես ընկերվարական հայեացքներ ունեմ, այդ բաները ինձ համար կարեւոր չեն: Բայց Գերմանիայում մեզ որպէս քուրդ ալելի են ընդունում:

- Իսկ Գերմանիայում ձեր հայրենակիցների միջավայրում ի՞նչ լեզուով էք խօսում:

- Քրդերեն: Քրդերեն ենք խօսում, քրմանջի, քանի որ այստեղ, մեր գիւղերում սուննի քրդեր են:

- *Բսկ ձեր երեխաներն էլ գիտեն քրմանջերեն:*

- Հասկանում են, բայց չեն խօսում: Թուրքերեն էլ գիտեն: Նրանք Գերմանիայում են մեծանում, հիմնականում գերմաներեն են խօսում (հոր գրկում նստած տասնամեայ տղան, որ ուշադիր լսում է զրոյցը, միջամտում է. «Ես գերմաներեն թուրքերենից ավելի լաւ գիտեմ»):

- *Կարծում էք երբեւէ կը վերադառնա՞ք Դերսիւմ, թէ՞ կը մնաք Գերմանիայում:*

- Մենք, իհարկէ, մտածում ենք վերադառնալ, բայց այնտեղ՝ Գերմանիայում երեխաների համար ավելի լաւ է: Յետոյ էլ կնոջս այստեղ, հենց մեր դռան առջւոյ սպանեցին: 2001ին պետութեան զինուորներն սպանեցին: Սպանեցին ընկերվարական հայեացքների

համար: Այստեղ մեզ համար ապրելը դժուար է: Մենք Հրանդ Դիմքի հետ ընկերներ էինք: Մտածում էինք, որ 2004ին պիտի ինչ որ բաներ փոխուած լինէին, բայց մի մասի համար փոխուել է, մի մասի համար՝ չէ:

- *Ձեր պապական, հայկական պապական ազգանունն ի՞նչ էր:*

- Մենք Միրաքներից ենք:

- *Այստեղ բոլորը Միրաքներից են:*

- Ոչ բոլորը: Մենք այստեղ Միրաքներից ինը ընտանիք էինք: Բայց յետոյ շատ են ցրուել մերոնք, Թուրքիայի բոլոր կողմերում մերոնցից մարդ կայ:

- *1915ին բոլոր Միրաքներն ա յս գիւղ եկան:*

- Ոչ, շատերը մարքեազ⁴³, Ստամբուլ են գնացել:

- *Հիմա այդ նախկին Միրաքները միմեանց հետ կապ պահու՞մ են:*

- Ոչ, հիմա բոլորի ազգանունները փոխուել է, նոյնիսկ չգիտենք ովքեր են Միրաքներից: Պատմում են, որ միմեանցից բաժանուելիս յատուկ որոշել են ազգանունները փոխել, որ այլեւս հետապնդումների չենթարկուեն: Հիմա այլեւս իրար գտնել չենք կարող: Միրաքներից նոյնիսկ սուննի դարձածներ կան: Նրանք Էլազիլի կողմերը գնացին:

Մենք հրաժեշտ ենք տալիս մեր հիւրընկալ տանտէրերին: Գիւղից դուրս գալիս վերջին տներից մէկի պատի շարուածքում տեսանք պարզունակ խաչքար, մերեւոյն կանգնեցրինք լուսանկարելու համար: Տանտէրերը դուրս եկան, հետաքրքրուեցին, թէ որտեղից ենք: Ասացինք, որ Հայաստանից ենք: «Ինչու՞ էք եկել», - հետաքրքրուեց տանտիրուհին: Մինչ ես պատասխանում էի, տանտիրուհին նկատեց, որ պատի շարուածքի խաչքարը լուսանկարում ենք: «Մենք չենք այս քարը դրել, տունը

սարքողներն են դրել»: «Ե՞րբ է այս տունը սարքուել», - հարցրինք: Մօտ վաթսուներեք տանտիրուհին ասաց «Հին տուն է, ես այս տուն հարս եմ եկել՝ այս տանն էին ապրում, մինչեւ հիմա այս տանն ենք»: Տան պատին կար շինարարության տարեթիւը՝ 1932: Ուրեմն այդ ժամանակ արդէն եկեղեցու կամ երա շրջակայքի քարերն օգտագործւում էին տների շինարարության համար:

**ՄՍԱՄԲՈՒԼԻ ՀԱՅԵՐԸ ԱՆԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԾ
ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ ՔԻԶ,
ՔՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ ՄԵԾ ԵՆ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ**

2011 Մեպտեմբերի 18ին Ստամբուլի մերձադրությամբ գտնուող Բոյաջըղ գիւղի հայկական Երեք Մանկուքը Եկեղեցու բաղնիքում իսկական երաժշտական տոն էր: Այստեղ հաւաքուել էին Ստամբուլի հայերի «Մայեաթ Նովա» երգչախմբի անդամները, Հայաստանից ժամանած «Վան» համույթը, թուրք երաժիշտներ: Ամբողջ օրը եկեղեցու բաղնիքում երգ ու պար էր, ուրախութիւն, երաժշտական մրցոյթ: Մասնակիցների մէջ էր նաեւ Աղիաման քաղաքից երիտասարդ մի ընտանիք՝ իրենց մանկահասակ տղաների հետ՝ Արագ եւ Արման անուններով: Ամուսինը փաստաբան էր: Ըստ թուրքական աղբիւրների՝ Աղիամանում 1600 քրդացած հայերի ընտանիք կայ, եւ ես երիտասարդ փաստաբանի հետ սկսեցի զրոյցել իր ընտանիքի անցեալի ու Աղիամանի իսլամացած հայերի մասին:

- Մենք երբեք իսլամացած չենք եղել: Այո, Աղիամանում շատ դէտմէներ կան, այդ թում՝ մեր ազգականներից: Բայց մեր ընտանիքը միշտ հայ է եղել: Թղթի վրայ մեզ իսլամացած են գրել, բայց դա ոչինչ չէր նշանակում: Մեր պապերը ո՛չ կեղծ, ո՛չ իսկական իսլամութիւն չեն ընդունել, երբեք իսլամական աղօթատեղի չեն գնացել, եւ բոլորը դա գիտէին: Մեզ Աղիամանում միշտ Բաքըրչըլար անունով են ճանաչել: Բաքըրչըլար ասածը մեր ցեղի, երեւի կարելի է այդպէս ասել, մեր ազգականական ընտանիքներին տրուած անունն էր, կարելի է ասել՝ ազգանունն է, ցեղախումբն է: Աշիրէթի նման մի բան է, բայց աշիրէթ չի, աշիրէթ ասելն էլ սխալ է: Բոլորն ազգականներ են, բայց մենք ընտանիք չի: Իսկ հիմա արդէն ցեղախումբ ասելն էլ դժուար է, որովհետեւ արդէն ցրուած ենք: Բայց Աղիամանում մինչեւ հիմա մեզ ուղղակի Բաքըրչի են ճանաչում:

Մեզ բոլորովին առանձին էին դասում, ո՛չ դէտմէ էին ասում, ո՛չ հայ էին ասում, Բաքըրչը են ասում: Այն փաստը, որ մերոնք երբեք ցուցադրական իսլամութիւն չեն ունեցել, մեր միջավայրում մեր նկատմամբ բացասական վերաբերմունք չի առաջացրել, մեզ մասնաւոր նեղութիւն չեն տուել, եւ նոյնիսկ անելի շատ էին յարգում, քան դէտմէներին: Բայց, իհարկէ, անուններս իսլամական անուններ էին, հայկական չէին: Իրականութեան մէջ մեզ ո՛չ քրիստոնեայ են համարել, ո՛չ իսլամ են համարել: Եւ երբեք իսլամական բարբերով չենք ապրել: Բայց քանի որ Բաքըրչըլար ասուած ընտանիքը ժամանակին շատ ուժեղ ընտանիք է եղել, հաւանաբար անցեալի յարգանքի բերումով մեզ շատ չեն անհանգստացրել: Ճիշտ է՝ մեր տղաներին աղջիկ չէին տալիս: Բայց

մեզինք աղջիկներ էին ուզում, հարս էին ուզում տանել: Անշուշտ որ հայերեն խօսել չգիտեինք: Հիմա էլ չգիտենք: Միշտ Ադիամանում ենք ապրել, միայն ուսանելու համար Ստամբուլ եկանք: Ընտանիքի մի մասը վաթսուհակասներին Ստամբուլ եկաւ, բայց մեծ մասը Ադիամանում մնաց:

Առաջիները, որ եկան 60ականներին, ստամբուլահայերի հետ քիչ յարաբերութիւն ունէին: Իրականում, կարելի է ասել, չունէին: Այն, ինչ որ կայ՝ օրինակ մալաթիացիների հետ կապ կայ, Մալաթիայում ապրող մեր բարեկամները մերոնց հետ էին եկել: Այսինքն մերոնք շփում էին գաւառից եկած իրենց ծանօթների, ազգականների հետ: Միայն: Բայց ծանօթներ, իհարկէ, ունէին: Այստեղ արդէն սկսեցին եկեղեցի գնալ, պաշտամունքի գնալ: Մալաթիացի բարեկամներ ունէինք, մեր կապերը նրանց միջոցով էր:

Մենք, երիտասարդներս, աւելի առաջ գնացինք: Ես, օրինակ, Հայաստան գնացի, այնտեղ եմ պսակուել քրիստոնէական կանոնով: Երեխաներս էլ արդէն հայի անուններ ունեն՝ Արագ, Արման: Բայց ես դեռ Բաբբըրչը եմ: Կրօնական զգացումներս ուժեղ չեն, հաւատացեալ չեմ: Իմ քրիստոնէութիւնն ուղղակի «քրիստոնէայ եմ» ասել, «հայ եմ» ասել կը նշանակի: Այսինքն աւելի ազգութիւն է, քան՝ կրօն:

Անշուշտ Ադիամանում մենք բացառութիւն ենք: Աւելի, անհամեմատ աւելի են դեօնմէները: Մեր ընտանիքի մէկ ճիւղն էլ է իսլամացել: Այդ շատաւիղը Ուրֆայում է ապրում: Նրանք շատ հաւատացեալ իսլամներ են դարձել: Կարծում եմ՝ երբեք չեն վերադառնայ քրիստոնէութեան⁴⁵: Շատ բարդ խնդիր է նրանց զգացմունքների խնդիրը: Միշտ մուսուլմանի պէս են ապրել, մուսուլման են իրապէս: Բայց նոյնիսկ նրանց մէջ շատ անսպասելի դէպքեր են պատահում: Օրինակ՝ լուրջ մուսուլմանի նման ապրող բարեկամներ ունենք, միշտ շատ լրջօրէն են իսլամին հետեւել, մզկիթ գնացել, նամազ բռնել, ծով պահել: Իսլամական բոլոր կանոնները: Բայց եկան այստեղ՝ Ստամբուլ, եւ այստեղ՝ եկեղեցում երեխաներին քրիստոնէայ դարձրեցին: Այսինքն ինքը վաղուց է Ստամբուլ տեղափոխուել, տաս տարի էլ այստեղ էր մզկիթ գնում: Ո՞վ կարող է ասել ինչքան է տանջուել, մտածել այդ մարդը, որ վերջապէս կրօնափոխուել է, որոշել է երեխաներին քրիստոնէայ մկրտել եւ ինքն էլ մկրտուել է: Բայց հանդիպեցինք: Ասում է՝ մուսուլմանի պէս ապրելիս ինձ քրիստոնէայ են ասում, այսպէս՝ քրիստոնէայի պէս ապրելիս էլ՝ մուսուլման են ասում: Դա շատ ծանր, բարդ խնդիր է: Մնում է, որ մարդն ինքն իրեն բնութագրի, իր առանցքը գտնի: Կենցաղ է նոյնպէս: Մերունդներով մահմեդականի նման ապրած մարդը չի կարող միանգամից իր կենցաղը փոխել: Ոմանք կրօնափոխում են, բայց կենցաղը մնում է: Չէ՞ որ տարբեր մշակոյթ են՝ հագնելը, ուտելը,

ընտանեկան յարաբերությունները, մարդկային յարաբերությունները, կին-տղամարդ յարաբերությունները: Այդ մարդն ինքն իրեն անելի քրիստոնեայ է գգում, քան մահմեդական, բայց քրիստոնեաները նրան անելի մահմեդական են ընդունում, քան քրիստոնեայ: Հիմա սա էլ դեռնում է, դեռնում է մի տեսակ է: Չէ որ կրկին կրոնափոխուել է: Դեռնում է միայն իսլամացած քրիստոնեան չէ: Իր հասարակական կեցութեամբ այդ մարդիկ, այսինքն՝ իսլամից քրիստոնեայ վերադարձածներն էլ դեռնում են: Ճիշտ է, նրանք այլևս գաղտնի հայ չեն, բայց կրկին երկու համայնքներում էլ խորթ են: Եւ այդ տեսակ մարդիկ միայնակ են մնում: Ինչպէս իսլամացած դեռնումները:

- Դեռնումները շատ քիչ են...

- Ո՛չ, ո՛չ, ընդհակառակն, շատ են, գաղտնի են ապրում: Ճիշտ է, այդ բառը հիմա շատ տարածական է օգտագործում: Երբեմն բոլոր կրոնափոխներին դեռնում են ասում: Կարծեմ Ճիշտն այն է, որ դեռնումն առերեւոյթ կրոնափոխուածներն են, ովքեր իրենք իրենց ներսում իրենց միշտ հայ են ճանաչում եւ հայ են համարում: Որովհետեւ շատ են նաեւ իսլամացած եւ իսկապէս հաւատացեալ իսլամ դարձածները, ովքեր այլեւս իրենք իրենց հայ չեն ճանաչում եւ չեն ուզում ճանաչել: Հանգիստ են իսլամի մէջ եւ հաշտ են իրենց ինքնութեան հետ: Նրանք գուցէ անելի շատ են, չգիտեմ: Բայց իմ իմացածովս շատ են նաեւ գաղտնի ապրող դեռնումները: Նրանք ժամանակին ոչ մի խմբի հետ մի տեսակ չմիացան, առանձին են ոնց որ թէ: Նրանք ո՛չ մուսուլմաններից, ո՛չ քրիստոնեաներից աղջիկ չեն առնում, ոչ էլ ուզում են, միշտ իրենց մէջ են ամուսնանում⁴⁶: Միմեանց ճանաչողները փնտռողներին ցոյց են տալիս, միջնորդը գաղտնիքը գիտի, այդ պատճառով ոչինչ չեն իմանայ: Միմեանց մասին bizimkiler են ասում՝ «մերոնքական», «մերոնքականներ»: Քեմալ Եալչըն⁴⁷ անուամբ գրող կայ, «բիզիմքիլեր»-ի մասին գիրք է գրել: Մենք ենք նրան բացատրել այդ կապերը, նրա գրքում շատ լաւ նկարագրուած է: Նրա գրքի հերոսուհին՝ Սարը Գելինը, մեր հօրաքոյրի աղջիկն է: Բաքըրչըլար ընտանիքի պատմությունն է: Մի քիչ իրենց ինքնութիւնը քողարկել են հօրաքոյրերս, բայց վերջ ի վերջոյ գրքի ընտանիքը Բաքըրչըլարներն են: Մեզ ասել են, որ իրենց ինքնութիւնը թաքցրել են: Գրքին մէջը ասում է, որ Բաքըրչիների հետ բարեկամութիւն արեցին եւ այնտեղ էլ հայ յայտնաբերեցին:

- Դուք ինքներդ այս առերեւոյթ մահմեդական, բայց քրիստոնեայ պահպանուած հայերի մասին ե՞րբ իմացաք: Վստահ եմ, չգիտեիք սկզբից, սրանք նոր թեմաներ են, նոր խօսակցութիւններ են:

- Շուտ ենք իմացել, բայց այսքան տարածուած լինելու մասին չգիտեիք: Մեր ընտանիքում «դեռնում» բառը ասում էին, բայց Ստամբուլում ապրող մի ընտանիքի մասին: Միւս յիշողութիւնս փոքր երեխայ էի, մեր

հարեանքը հարսին «դեմնմ» էր ասում: Հայ է, բայց գաղտնի էին պահում: Այդպես մէկ անգամ, երկու անգամ՝ տեսանք, որ բաւական շատ են: Կարելի էր ասել լսել էինք, բայց ընդհանուր ծաւալը չգիտէինք: Ընդհանուր տարածութիւնը, խնդիրը չգիտէինք:

- Դուք ինքներդ, որ միշտ հայ էք մնացել, բայց հայկական միջավայրում չէք եղել, ձեզ հայերի հետ ինչքանո՞վ էք կապուած գգում, կամ՝ հայկական միջավայրում հայ լինելու հետ կապուած ի՞նչ զգացմունքներ ունէք:

- Դա երկար ասելիք է, այսպէս մի խօսքով չեմ կարող ասել: Երկակի խնդիր է:

- Լաւ, հարցս այսպէս ձեւակերպեմ: Ստամբուլի հայութեան հետ շփումներում դուք որեւէ նեղութիւններ չգտնուեցէ՞ք, թէ՞ նոյնն էք ձեզ գգում: Եւ թէ՞ գգում էք՝ այդ նեղութիւններ հայերի վերաբերմունքից է, թէ՞ հայերի որոշ սովորութիւններից, մշակութից, այսինքն՝ կարող է ինչ-որ բաներ օտար են ձեզ:

- Մարդաբան էի հիմա հետս խօսողը, թէ՞ թերթ, լրագրող:

- Մարդաբան է, բայց բոլոր դէպքերում ստիպուած չէք պատասխանել:

- Կ'ասէի, որ հայ եմ, բայց սա նոյնը չէ... այսինքն իհարկէ ես հայ եմ, եւ սա միշտ այսպէս է եղել, ամբողջ ժամանակ, բայց... լաւ, հետաքրքիր հարց է, իհարկէ այս խնդիրը կայ... Թերեւս իսկապէս տարբերութիւն կայ: Այնպէս չի, որ ինձ թուայ Ստամբուլի հայերն են աւելի հայ: Ես հայ եմ, եւ դա այդպէս է: Ես հաւատում եմ, որ մերոնց⁴⁸ հետ Ստամբուլի հայերի յարաբերութիւններում նեղութիւններ կայ: Այդ նեղութեան աղբիւրը... թերեւս այն է, որ ստամբուլահայութիւնը եւ անատոլահայութիւնը իրար հետ միշտ հարցեր են ունեցել:

(*Խօսակցութեանը միջամտում է մէկ այլ տղամարդ*) - Նեղութիւններ չկան, պարզապէս 1915ից յետոյ Անատոլիայի մարդիկ հայերէն չգիտէին: Այսինքն՝ դասակարգի տարբերութիւններ կայ: Մէկը մալաթիացի հայ էր, հայերէն չգիտէր, բայց հայ է, միւսը՝ սեբաստացի... Ասում էք, որ ստամբուլահայերը եւ անատոլահայերը միշտ իրար հետ հարցեր են ունեցել: Բայց մենք արդէն իսկ ստամբուլահայ չենք, ես՝ չեմ: Հայրս մալաթիացի է, մայրս սեբաստացի է, այսինքն՝ ես ստամբուլցի հայ չեմ: Պոլսահայեր համարեա չկան⁴⁹: Ստամբուլի հայերը միշտ գաւառներից եկան վերջին յիսնամեակում, եւ չի կարող մեծ տարբերութիւն լինել անատոլահայութեան հետ:

(*Աղիմանցին*) - Հիմա օրինակ՝ թէ՛ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցում, թէ՛ ուրիշ հայկական հիմնադրամներում եղողների համար այս խնդիրը կայ: Ս. Երրորդութիւնում հիմա երկու խումբ կայ, եւ միմեանց հետ վեճի մէջ են: Խմբերից մէկը ստամբուլահայերն են՝ տարիներ ի վեր Երրորդութեան խորհրդում արդէն հաստատուած հայերը, եւ միւսն էլ բիթլիսցի, սասունցի են: Ստամբուլահայերը միւսներին «քրօ» են անուանում:

«Քրօ»ն գիտե՞ք ինչ է, քուրդ է քրօն: «Սրանք հայ չեն,- ասում են,- հայերեն անգամ չգիտեն»: Բայց հենց իրենք էլ, կամ՝ իրենց ծնողները հայերեն Ստամբուլում սովորեցին: Գաւառում կամ քրդախօս էին, կամ՝ թրքախօս: Հիմա սրանք Անատոլիայից եկածներին քրդահայեր են ընդունում, քուրդ են ընդունում որպէս, հայութիւնը՝ քիչ, քրդութիւնը՝ մեծ են ընդունում, իսկ Անատոլիայից եկածները... Ճիշտ է ուրիշ հարցեր էլ կան, նիւթականի հարցեր կան: Միւսները պնդում են, որ թաղային խորհուրդը հաւաքուած դրամը, ճիշտ կարիքների վրայ չի ծախսում: Քուրդ հայերն այդպէս են մտածում, եւ սա նոյնպէս առիթ է նրանց նկատմամբ մերժողաբար վարուելու:

(*Կողքից մի կին*) - Այնպէս չի, որ Անատոլիայից նոր եկածները՝ բիթլիցիները, սասունցիները, այսինքն քուրդ կոչուածները միւսներից պակաս են, երբեմն աւելի հարուստ են եւ նիւթականի խնդիր չունեն:

(*Աղիամանցին*) - Նրանք նիւթականի համար չեն վիճում, նրանք արդարութեան համար են վիճում: Շատ հիսեն Ստամբուլ գաղթողները⁵⁰, ովքեր այժմ Ստամբուլում յայտնի կարողութեան տէր են, իսկապէս էլ տարբեր կերպ են մտածում: Նրանք համակարգի, իշխանութեան հետ աւելի կապուած են, աւելի համերաշխ են պետութեան հետ, աւելի լուռ են, ձայն չեն հանում կարեւոր հարցերի շուրջ, վախենում են, ոստիկանութեան են շատ սիրում (աւելի՝ ոստիկանութեանը շատ ենթակայ են - Զ.Խ.), իրենց կողքը միշտ մեկերը կան եւն.: Այսինքն նրանք վարժուել են կառավարութեան, պաշտօնեաներին հետ միշտ զիջող դիրքերում լինել: Բայց նոր գաղթողներն աւելի ըմբոստ են:

(*Կողքից միջամտում է նոյն կինը*) - Ըմբոստութիւնը քրդութիւնից է գալիս:

(*Աղիամանցին*) - Ստամբուլահայերը աշխատում են կառավարութեան, պաշտօնեաների հետ իրենց հարցերը համերաշխ ճամփաներով լուծել, պետութեան հետ լեզու գտնել, յաճախ՝ համաձայնելով: Միւսները չեն ուզում այսպէս լեզու գտնելով ապրել, սրանք յաճախ կոռուվ են ուզում իրենց նպատակին հասնել: Ստամբուլի հայերն էլ սրանից վախենում են, որովհետեւ իրենք արդէն հանգիստ կեանք ունեն եւ սա կը խաթարուի, կը քանդուի, որովհետեւ միւսներն էլ հայ են: Անունով հայ են ի վերջոյ: Չեն ուզում պատասխանատու լինել նրանց համար, եւ կարծեմ սրա ձեւերից մէկն էլ նրանց հայ ընդունելը դժուարացնելն է:

(*Կին*) - Իրականում մեզինից շատերն էլ իրենցից են: Օրինակ իմ ընտանիքս յիսունականներին է գաղթել Ստամբուլ Հայաստանից⁵¹: Արեւելքից:

(*Մէկ այլ տղամարդ*) - Իմ զգացածովս Ստամբուլի բոլոր հայերն ինձ համար հայեր են:

(*Աղիամանցին*) - Անշուշտ, եւ դա է իրականութիւնը: Ես միայն զգացմունքների մասին եմ պատմում:

ԹՈՒՆՋԵԼԻԻ ՀԱՅՈՐ

(Եթե գրես՝ կը գրես Էնվեր,
փակագծում՝ Ասատուր)

Թունջելիում հայ հարցնելիս շարունակ լսում էինք Էնվեր Դելթոլի անունը: Սովորաբար բոլորն էլ ասում էին, որ Դերսիմում ալեւիների մէջ շատ կան նախկին հայեր («հայ-ալեւի» կամ «ալեւի-հայ» եզրը հազուադէպ է գործածում, աւելի կիրառական է «նախկին հայեր» եզրը), բայց որպէս առկայ հայ յիշատակում էին Էնվեր Դելթոլու անունը: Երբ մեր գրուցակից Իբրահիմ Օզէրին, ում ծնողները 1938ին դեռէւս «հայ

էին եղել», հարցրինք, թէ ինչու, օրինակ, իրեն հայ չեն անուանում, իսկ Էնվեր Դելթոլին հայ են անուանում, ասաց, որ նախ՝ նրա ծնողներն աւելի ուշ են ալեւիացել, քան միւս հայերինը, երկրորդ՝ Էնվերն ինքն իրեն վերջին հինգ-վեց տարիներին հայ է անուանում: Մեր մէկ այլ գրուցակիցը, բուն ալեւի, Դերսիմի ներքին ընկերային բոլոր կապերն ու զարգացումները լաւ իմացող մի երաժիշտ, որոշ թաքնուած զայրոյթով էր խօսում Էնվեր Դելթոլու «եւ նրա նմանների մասին», ովքեր, նրա կարծիքով, որոշակի շրջանակներում իրենց հայ լինելը շեշտում են յատուկ նպատակներով. «փորձում են դիւիդենտներ շահել»: Ումի՞ց շահել, ինչպէ՞ս շահել: Ալեւի մտաւորականը գտնում էր, որ իրենց հայկական ինքնութիւնը արթնացնելու երեւոյթները սկսուել են Հայաստանից վերջերս Դերսիմ եւ Ստամբուլ այցելող հայաստանցի հայերի պատճառով, որոնց հետ ինչ որ ակնկալիքներ են կապում հայկական ինքնութեան մասին խօսող նախկին հայ ալեւիները: «Ի՞նչ ակնկալիքներ»: Տարբեր, այդ թւում՝ նիւթական: Իրենց հայ ինքնութեան վերականգնման կամ այդ ինքնութեան մասին խօսելու շնորհիւ նրանք որոշ ընկերային հարթակ են ստեղծում իրենց անհատական խնդիրները լուծելու.՝ ասում էր ալեւի մտաւորականը: Միւս կողմից Թունջելիում ակնյայտ էր, որ ալեւիացած հայերի հայկական ինքնութեան մասին խօսակցութիւններն շատացել էին, եւ այդ խօսակցութիւններն իսկապէս նեարդայնացնում էին ալեւիների ճակատագրով մտահոգ որոշ մտաւորականների: Թւում էր, որ նրանց մի մասի մօտ չձեւակերպուած տազնայ կար ալեւիացածների չմոռացուած հայկական ինքնութեան

վերագարթօնքի հնարաւորութեան շուրջ: Սկզբունքօրէն այդ տաճնապները կարող էին սնուել տարբեր կանխատեսումներէրից..

Ա. ալեւիացած հայերը վերահայանալով նոր էթնօ-ընկերային շերտ կը կազմեն եւ կը դադարեն ալեւիական կախումածութիւն զգալուց, ինչն ինքնին առկայ ընկերային հաւասարակշռութեան խախտում է.

Բ. ալեւիացած հայերի վերահայացման դէպքում հայերը կը ձեւակերպեն իրենց մասնաւոր պահանջօր թուրքական կառավարութիւնից եւ բուն Դերսիմում կը խախտի ալեւիական պահանջատիրութեան միատարրութիւնը, որն այս պահին ուղղուած է ալեւիական մասնաւոր ինքնութեան ճանաչմանը եւ 1938ի Դերսիմի ջարդերի ճանաչմանը.

Գ. ալեւիացած հայերի վերահայացման դէպքում հայերը Դերսիմում կը ձեւակերպեն իրենց էթնիկական ինքնութեան դրսեւորման անհրաժեշտութեան խնդիրը, ինչը կարող է նուազեցնել Դերսիմի ալեւիների մասնաւոր ինքնութեան դրսեւորման հնարաւորութիւնները, յատկապէս, որ Դերսիմի տարածքում հայկական եւ ալեւիական մշակութային մեծ տարբերութիւններ չկան: Բնութիւնների «առանձնացման» դէպքում հնարաւոր է թուում «մշակութային սեփականութեան» խնդրի առաջացումը, ինչը կարող է խիստ բարդ առճակատումների բերել երկու կողմերին եւն.: Այսպէս թէ այնպէս, Դերսիմում բնակւողների մէջ աւելի ու աւելի յաճախ է հնչում «ես հայ եմ» ձեւակերպումը, եւ այդ ձեւակերպումը ունի թէ՛ կողմնակիցներ, թէ՛ հակառակորդներ:

Էնվեր Դելւէրլին ինքը սիրով արձագանգեց հանդիպելու եւ գրուցելու իմ առաջարկին: Հանդիպեցինք 2011 Յուլիսի վերջերին, Թունջելիում: Քանի որ այդ օրերին Դերսիմում ընթանում էր ամենամեայ դարձած «Մնձորի Փառատօն» կրկնուող համերգաշարը, խօսեցինք այն մասին, թէ ինչպէս է Դերսիմում ըմբալում այդ փառատօնին Հայաստանից եկած խմբերի մասնակցութիւնը: Խօսք գնաց այն մասին, որ Հայաստանում այդպիսի փառատօն չկայ, մինչդէռ Դերսիմի տարածքում իրականացուող ամենամեայ փառատօնը լրացուցիչ հնարաւորութիւն է հայութիւնը կորցրած մարդկանց հետ շփուելու:

- Այո,- ասաց,- բայց սա էլ մեր՝ հայերիս հայրենիքն է, մեր էրզիրն է (Էնվերն օգտագործեց հենց հայերէն «Էրզիր» բառը՝ հայրենիք իմաստով): Խօսում էինք թուրքերէն լեզուով:

- Հիմա ես շատ կ'ուզենայի ձեզ հետ գրուցել: Թունջելիում ինչքան հայ հարցնում ենք՝ ձեր անունն են ասում: Այնպէս է ստացում, որ այստեղ միայն ձեր հայ լինելն է ճանաչում: Ինչու ? Ինչո՞ւ էք դուք տարբեր միւս ալեւիացած հայերից:

- Իմ անունը Ասատուր է: Մեր ընտանիքում աւանդաբար օգտագործուած անուններէց է Ասատուրը: Կային նաեւ Սարգիս, Մանուկ...

- *Հիմա ես կարո՞ղ եմ ձեզ դիմել Ասատուր անունով:*

- Այո, շատ լաւ, շատ գեղեցիկ կը լինի:

- *Ինձ ասել են, որ ձեր անունը Էնվէր Դեւլէթլի Բեդօ է: Բեդօս ո՞րն է, հայրանաւ նր: Ձեր հօր անունը Պետրոս ս է եղել:*

- Մեզ Բեդոյի զաւակներ են ասել, բայց հօրս անունը Եուսուֆ էր: Բեդօ պէտք չի ասել, հիմա միայն Դեւլէթլի է, Էնվէր Դեւլէթլի: Հայերի համար՝ Ասատուր Դեւլէթլի:

- *Միրելի Ասատուր, հիմա կարո՞ղ էք ասել, թէ ինչու միայն ձեր ընտանիքի մասին են ասում, որ հայ էք:*

- Ես բացէիքաց ասում եմ, որ հայ եմ, եւ հպարտութիւն եմ զգում հայ լինելուս համար: Բոլորն էլ այդ գիտեն: Ես Ստամբուլում եմ ապրում: Այստեղ միայն ամառներն եմ գալիս: Ստամբուլում ինձ հայ չէին համարում, Ստամբուլի հայերն ինձ հայ չէին ընդունում: Այդ մասին շատ է խօսուել: Ժամանակին դէռ Հրանդն էր⁵² այդ մասին խօսում: Հայկական համայնքում, պատրիարքարանում ընդհարումներ էին լինում, կարծիքները միմեանց հակառակ էին: Պատրիարքարանում շատ քննարկումներ են եղել: Համայնքը մեզ չէր ընդունում եւ նոյնիսկ իմ զաւակներին հայկական դպրոցում չէին սովորեցնում: Ես Յեղասպանութեան կենդանի մնացորդ եմ, իսկ եկեղեցին մեզ ասում էր «գնացէք ձեր կրօնը փոխէք, գնացէք ձեր անունը փոխէք, յետոյ եկէք, համարուէք հայ»: Իմ Գեորգ եղբայրը Գերմանիայում է, միւս եղբայրս Սարգիս է, քոյրս՝ Ժանետ: Բայց Թուրքիայում մեծ ճնշում կար, ոնց որ մահացու մեղքի նման բան է հայ լինելը: Ես Ստամբուլում որպէս հայ չեմ ապրել, բայց էստեղ բոլորը գիտեն, որ ես հայ եմ եւ դա ինձ դուր է գալիս, քանի որ ես առումով ես հանգիստ եմ: Բայց դա հեշտ բան չի: Ես դատարանում ունեցուածքի հետ կապուած գործ ունէի, սովորական գործ էր: Բայց ընդդիմադիր փաստաբաններից մէկը միշտ ինձ նեղում էր, զրում էր, որ ես հայ եմ, եւ դրանով զգուշացնում էր, այդ ձեւով փորձում էր ազդել դատաքննութեանը: Ես էլ դատաւորին ասեցի՝ «պարոն դատաւոր, էն որ իրենք ունեցուածքի համար մեղադրանքներ են ներկայացրել, եղ որ գրել են, որ ես հայ եմ, եղ մի բանը ճիշտ է, մնացածը ինչ որ գրած է եղել, բոլորը սուտ են»:

- *Յետո՞յ, դատը ինչպէ՞ս վերջացաւ:*

- Չի վերջացել: Մենք հող ունենք, դաշտ ունենք, իրենք սխալ են գրանցել: Իրականում [ասենք] մեր հողը հինգ քառակուսի մետր է, կադաստրը վեց է գրել, մէկ քառակուսի մետր անել է գրել: Հիմա մեզ ասում են «դուք յանցագործութիւն էք արել»: Բայց դա մեր խնդիրը չի, մեր ունեցուածքը սխալ գրանցել են եւ չեն ուզում ուղղել: Դա մեր մեղքը չի, դա կադաստրի

մեղքն է: Խնդրել ենք ուղղել սխալը, ճիշտ գրել, կադաստրն էլ ասում է՝ դիմեք դատարան: Մեր հողը, մեր տարածքը ուզում են մեր ձեռքից առնել: Իրենք սխալ գրել են, մեզ ասում են՝ յանցագործություն էք արել: Փոխանակ սխալն ուղղեն՝ մեզ գցել են դատարան: Անկարայում դատի ենք տուել, մենք շահել ենք այդ դատը, յետոյ բողոքարկել են: Ես Ստամբուլից բողոքս վերցրի, որովհետև ինձ չպաշտպանեց (նկատի ունի, որ օրենքներով չշարժուեց դատարանը - Հ.Ն.): Շատ փող եմ ծախսել փաստաբանների եւ դատերի վրայ: Ստամբուլից փաստաթղթերը վերցրել եմ, հիմա Անկարայում է իմ գործը:

- *Քանի՞ տարի է ձեր ընտանիքը Թունջելիում է ապրում:*

- Մենք դերսիմցի ենք: Մենք, հայերս ամենահին դերսիմցիներն ենք: Ես երկու էջանոց քարտեզ ունեմ, բոլոր վանքերի տեղերը, եկեղեցիների տեղերը, Էրզրումի մի մասը, Մալաթիայի մի մասը... Թուրքերը չէին կարողանում Դերսիմը ղեկավարել, միայն սահմաններն էին ղեկավարում: Հայերը՝ Միրաքեանները, Ասոյեանները այստեղ, Դերսիմում շատ հզոր աշիրեթներ էին: Սուլթան Համիդը քրդերից բաղկացած համիդիներ է կազմել, ասել է «գնացեք նրանց ոչնչացրեք, նրանց ունեցուածքը վերցրեք, բայց նրանց ոչնչացրեք»:

- *Միայն հայերի՞ նկատմամբ: Բայց չէ՞ որ այստեղ կային նաեւ ալեւի գազաներ, գազախօս եւ քրմանջախօս սուննիներ:*

- Սկզբում միայն հայերի նկատմամբ: Ուրիշների նկատմամբ յետոյ է ասել, սկզբում՝ միայն հայերի:

- *Ձեր նախնիներն այդ ժամանակ որտե՞ղ էին:*

- Կըզըլ Քիլիսեի⁵³ կողմերը Կարիէ գիւղ է եղել: 1985ին մերոնք Արեւելեան Դերսիմից եկել են Արեւմտեան Դերսիմ: 15ին մեր մեծերը, որպէսզի մենք փրկուենք, այնտեղից տեղափոխուել են Մարքեզ գիւղ, որտեղ իրենք իրենց հայի ինքնութիւնը պահել են: Մարքեզ, Մազգիթ, Խոզաթ, Չմշկազազ, Արգինջա, Էլազըկ⁵⁴: Այդքան տեղերից բերել են այստեղ պահպանել են 1915ից: Մինչեւ 30ականները մենք մեր հայի ինքնութիւնը պահել ենք: 37ին ստիպել են եւ ամեն մէկին տարբեր տեղեր են ուղարկել, օրինակ իմ մօր ընտանիքը՝ Քուրափա, իօրս ընտանիքը՝ Անթալիա: Մենք գնում էինք որպէս դերսիմցիներ, ոչ որպէս հայեր: 38ից յետոյ Դերսիմը փոխուեց, քրդացաւ: Հենց մեր ժամանակ քրդացաւ:

Ասատուր-Էնվէրը լռում է: Յետոյ շարունակում է:

- Մեր ընտանիքի ազգանունը Դելլըթի է եղել: Տաս տարի յետոյ վերադարձել են, եկել են նոյն տեղը: Մերոնք ետ են եկել, որպէսզի կարողանան մեր հոգեւոր կեանքը հոգան, որովհետև ճիշտ է, բոլոր եկեղեցիները ոչնչացուել էին, բայց այդ եկեղեցիների քարերը, տեղերը մնացել էին: Եթէ մնացել էին, ուրեմն ամեն մի տուն կարող էր դառնալ եկեղեցի, եթէ քարերի խորհրդանիշը կար:

- Քանի՞ հոգի այդպես վերադարձան տաս տարի յետոյ, միայն ձե՞ր ընտանիքը, թե՞ շատերը:

- Մեր ազգականները բոլորը եկել են, Ասոյեանները եկան: Բայց մնացածները ոնց որ մնացել են:

- Որտե՞ղ են ապրում նրանք հիմա:

- Ստամբուլում են ապրում: Պօղոսի թոռան երկու զաւակներն էլ այստեղ են: Պապիս որդիները՝ Պօղոսն ու Սարգիսը եկան: Իմ պապի անունը Սարգիս էր: Պօղոսի եւ Սարգիսի զաւակներն այստեղ են, Դերսիմում: Իմ հօր գերեզմանը սարքելիս «Սարգիսի որդի Եուսուֆ» գրեցինք գերեզմանի վրայ:

- Հիմա այդ գերեզմանաքարերը կա՞ն:

- Կան, բոլորը գնում են, նկարում են: Երկուսն էլ կան: Պապիս որդիները, մէկը Պօղոս, միւսը՝ Սարգիս:

- Իսկ ուրիշ հայկական անուններով գերզմանաքարեր չկա՞ն:

- Մամիկ կայ: 80ականներին ասկեարները եկել են այստեղ, բոլոր հետքերը վերացրել են: Դրանից շուտ էլ են եկել, ամէն ինչը քանդել են: Այդ չար բաները յաճախ անում են նաեւ ոսկու համար, որովհետեւ ոսկի են փնտռում: Գերեզմանաքարերը, խաչքարերը շուտ են տալիս, ջարդում են ոսկու համար:

- Ձեր ընտանիքը ո՞ր աշիրէթից էր:

- Մայրս Միրաքեաններից էր, հայրս՝ Ասոյեաններից:

- Այստեղ, Դերսիմում, Միրաքեանների գիւղերը որո՞նք են:

- Չեմ ասի:

- Բնչու՞:

- Քանի որ այս պետութիւնը վախենալու պետութիւն է: 93ին 37 տղամարդ կենդանի-կենդանի վառեցին: Էս պետութիւնը նոյնիսկ երեխաներին է սպանում: Դերսիմում բոլորը հայ են, բայց բոլորը չեն ասում այդ մասին, չեն խոստովանում, միայն ես եմ ասում: Իրենք իրենց ալեւի են անուանում:

- Ինչպե՞ս կարող է մարդը ալեւի դառնալ: Օրինակ եթէ ես գամ եւ ասեմ, որ ուզում եմ ալեւի դառնալ, ինչպե՞ս կարող եմ ալեւի դառնալ, ի՞նչ պիտի անեմ:

- Ալեւին արգելուած մի հատ հաւատք է: Իրականում դուք Գրիգորեա՞ն էք (նկատի ունի քրիստոնէութեան հայկական ուղղութիւնը - Հ.Խ.), ես էլ եմ Գրիգորեան: Նրանք էլ, նրանք էլ... Մէկն ասում է Մուհամմէդ, միւսը՝ Յիսուս: Մուսնիներն ու մեր հաւատքները նոյնն են: Ալեւիները փիրեք⁵⁵ են լինում, ըրմեր են լինում, կաղանդ են անում, այսինքն նոյն Գրիգորեանն են, բոլորը մէկ են՝ հայ - Գրիգորեան, Դերսիմ, ալեւի: Միայն ալեւիները Մուհամմէդի անունն են տալիս, մնացած ամէն ինչ նոյնն է: Բայց ալեւին մարդուն, մարդկութեանն է կարեւորում,

ալեիականութեան համար ամենակարեւորը մարդն է, ոչ թէ հաւատքը, լեզուն: Պետութիւնը նրանց միշտ հետապնդել է, այդ պատճառով էլ ալեիները կրօնական, հասարակական կազմակերպութիւններ չունեն, կառուցուածք չունեն: Շատերը չեն էլ գնում այդ աղօթատեղիները, սրբավայրերը: Ուզում են ասել կրօնը շատ չի կարեւորում: Միայն թաղումների ժամանակ է, որ, ասենք, թաղում կայ, միայն այդ ժամանակ են էդ արարողակարգը պահպանում, թէ չէ չեն էլ գնում այդ աղօթատեղիները:

- Այստեղ ասում են, որ ձեր ընտանիքը հարուստ է եղել: Ձեր ընտանիքը իր հարստութիւնը, իր ունեցուածքը կորցրել է. 38ի՞ն, աւելի ու՞շ, աւելի շուտ:

- Իմ հօրեղբայրը, հօրիցս մեծ հօրեղբայրս այստեղ շատ յարգուած, համայնքը ղեկավարող, հարցեր լուծող մի մարդ է եղել: Մենք մեր սեփականութեան վկայականները՝ կալուածների⁵⁶ վկայականները ունէինք, բայց կորցրել ենք: Գնացէք նայէք, հարցրէք, 20ականներին ո՞վ է թափու (կալուածաթուղթ – Հ.Խ.) ունեցել: Ոչ որ էլ չունէր, գոռով ձեռքներից վերցրել են: Իմ պապերը հայերէն գիտէին, «Շայր մեր» էին կարդում: Մենք տեղացի ենք, մենք եկած չենք, հենց դերսիմցի ենք:

- Դուք գիտէ՞ք ձեր պապական ունեցուածքը, հողերը որտեղ են:

- Ոչ, ես չգիտեմ (ասում է յապաղելով, կարծես թէ չուզենալով):

- Իմ հարցը հետեւեալն է: Յայտնի է, որ 15ին Դերսիմի առանձին գիւղեր ասկերանները չմտան, տեղական քրդերը չմտան եւ հայերին չկոտորեցին: Այդ բանը յայտնի է: Ձեր ընտանիքն այդ ժամանակ որոշապէս ո՞ր գիւղում էր ապրում, ո՞ր տարածքում, որտե՞ղ կոտորեցին, որտե՞ղ չմտան:

Աստուտը-Էնվէրը յապաղում է, մտածում է: Լռութիւն:

- Լաւ, այս հարցը չեմ տալիս, գանք ժամանակակից կեանքին: Ձեր երեխաներն իրենք իրենց ինչպէ՞ս են անուանում՝ հայ, ալեի, թուրք, ինչպէ՞ս:

- Իրենք իրենց հայ լինելը գիտեն: Գիտեն նաեւ, որ ես միշտ հպարտանում եմ հայ լինելուս համար: Բայց այստեղ, Թուրքիայում, շատ դժուար է հայ լինել, հայ ապրել: Այս հասարակութիւնը թալանող հասարակութիւն է: Այստեղ ասում են հայը լաւն է, էս է, էն է, բայց հենց որ մի փոքր առիթ է լինում՝ անմիջապէս գլխիդ բամփում են: Նոյնիսկ այստեղ, Դերսիմում, հայերին գովում են, նրանց մասին լաւ են խօսում, ասում են հայերը այսպէս օգնեցին, այնպէս օգնեցին, բայց յարմար պահին կարող է կատաղեն, յարձակունեն, ճանկոռտեն: Ալեիները հայերին լաւ են վերաբերում, որովհետեւ աշխատաւէր, վարպետ, կօշիկ սարքող ժողովուրդ են հայերը: Քանի որ Դերսիմը պետութեան հետ շատ կապ չի ունեցել, եւ չէին կարող պետութիւնից ապրանքներ ներմուծել, հայերի մնալն այստեղ ձեռնադր էր: Եթէ հայերին սպանէին, կօշիկ կարելը, բանը

ո՞վ էր անելու: Դրա համար էլ պահել են: Ճիշտ է, ասել են «մենք եղբայր ենք», բայց եթե իրենք խնդիր են ունենում, կարող են ինձ սպանել, հային սպանել, վատություն անել:

- *Բայց դա կարող են մեկը միւսին էլ անել, ալեիին՝ ալեիին:*

- Այստեղ հայը միշտ պետք է զգուշ լինի: Հայ ես՝ պիտի տաս, պիտի վճարես: Հայը օսմանցիներին միշտ սնուցել է: Ես երեք տղայ ունեմ, երեքն էլ համալսարան են աւարտել: Մեկը համակարգիչների մասնագետ է, միւսը ճարտարապետ է, երրորդն ուսուցիչ է, աստղագիտություն է սովորել: Նրանք սովորաբար ասում են, որ դերսիմցի են: Բայց իրենց հայ լինելը գիտեն: Ոչ մեկը դեռ ամուսնացած չի: Ես միշտ իրենց ասում եմ, որ պետք է կա՛մ հայի, կա՛մ ալեիի հետ ամուսնանան (ծիծաղում է)... Բայց Մտամբուլում դա դժուար է: Յետոյ էլ իրենց միջավայրը ո՛չ հայկական է, ո՛չ՝ ալեիական:

- *Հիմա դուք Մտամբուլի հայկական համայնքի հետ չե՞ք շփում:*

- Ինչու՞ չէ, շփում եմ: Բայց նրանք ինձ այդպես էլ որպես հայ չընդունեցին: Հրանդը հասկանում էր մեզ, նա էլ մեզնից մեկն էր: Բայց Հրանդին ընդունում էին: Նա հայկական դպրոց էր գնացել, հայերեն խօսում էր: Նա ալեի չէր, բայց հայկական միջավայրում չէր ծնուել: Նա լաւ էր հասկանում մահմեդականացած հայերի վիճակը, ինքնությունը: Շատ էր խօսում այդ մասին: Հրանդին Մտամբուլում յաճախ էին հրախրում այնտեղի թրքական ֆաշիստական, ազգայնական խմբերը: Հրախրում էին, որպեսզի անուանարկեն: Բայց Հրանդը գնում էր, նրանց հետ երկար խօսում էր, զրուցում էր: Հրանդին կանչում էին անուանարկելու համար, բայց նրա խօսելուց յետոյ նրան դեմ եղողներն էլ ծափահարում էին: Յետոյ այդ նոյն մարդիկ նրա սպանուելուց յետոյ դագաղի ետեւը կանգնած էին: Նա լաւ էր հասկանում Բոլորին՝ թուրքերին, ալեիներին, հայերին, հայից մահմեդականացածներին: Բոլորի հետ կարողանում էր խօսել: Հրանդից յետոյ այլեւս հայկական համայնքում այդ խնդիրները բարձրացնողներ չկան:

- *Ձեր երեխաների անուններն ի՞նչ են:*

- Մեկը Ումուդ է, մեկը՝ Ուֆուզ, երրորդը՝ Ուսկան:

- *Ուսկա՞ն: Հայկական Ուսկանի՞ց է:*

- Ուսկան թուրքերենով խելացի արեւ է նշանակում:

- *Բայց Ուսկան անունն առհասարակ տարածուա՞ծ անուն է:*

- Չէ, շատ տարածուած չի: Բոլորը Ուսխան են դնում, ես Ուսկան եմ դրել, որպեսզի հայերենի հետ մօտիկ լինի:

- *Իսկ Ձեր կիներ ալեիի՞ն, ո՞ր աշիրէթից է:*

- Ալեի է, Ալան աշիրէթից է: Բոլոր աշիրէթներում հայեր կան:

- *Դերսիմ բառի որեւէ բացատրություն լսե՞լ եք:*

- Դերսիմը Դեր-Սիմոնից է գալիս⁵⁷: Բայց մի հատ էլ վարկած կայ, որ իբր 2-3000 տարի առաջ ուրարտական ժամանակաշրջանում այստեղ մի հատ թագաւորի որդի է եղել, որի անունով այս տարածքը Դերսիմ է կոչուել: Հայերի հետքերն այստեղ շատ-շատ են: 40 աստիճանանոց քարից սարքած մի հատ յուշարձան կայ: Այս տարածքը փորելուց անընդհատ հայկական յուշարձաններ, քարեր են գտնում, խաչեր, եկեղեցիների հետքեր: Պետութիւնն այդ բոլորը վերցնում, տանում է:

- Հայաստանում երբեւէ եղե՞լ էք:

- Ուզում եմ գնալ, բայց վախ կայ մէջս:

- Ինչու՞, ինչի՞ց էք վախենում:

- Աւելի շուտ ամաչում եմ: Անունիս պատճառով: Էնվեր ... Էնվերն⁵⁸ ինչպէ՞ս կարող է Հայաստան գնալ,- ասում է ժպտալով:- Բայց մի օր գնալու եմ: Գնալու եմ իմ մեքենայով, Վրաստանով եմ անցնելու: Հարկաւոր է միայն թղթերս կարգի բերել:

- Սիրելի Ասատուր, ես Դերսիմում իմ գրոյցները հրատարակելու եմ: Դուք դէմ չե՞ք լինի, եթէ ձեզ հետ իմ գրոյցն էլ հրատարակեմ: Հրատարակելիս կարող եմ ձեր անունը փոխել, այլ անուն գրել:

- Ես դէմ չեմ: Եթէ գրես՝ կը գրես Էնվեր, փակագծում՝ Ասատուր: Այդպէս ատելի լաւ կը լինի:

«ՍՈՎՈՐԱԲԱՐ ՄԱՐԴՈՒ
ԾԱԳՈՒՄԸ, ՈՐՔԱՆ ԷԼ
ԹԱՔՅՆԻ, ԻՆՉ ՈՐ ԿԵՐՊ
ԻՄԱՅԻՈՒՄ Է:...
ԵՐԵՖԱՆԵՐԸ ՍՈՎՈՐԵԼ
ԵՆ ՀԱՐՑԵՐ ՉՏԱԼ»

2011ին Դերսիմի Հագս⁹⁹ գիւղից վերադառնում էինք Թունջելի: Հագս գիւղի մասին պատմել էին, որ այնտեղ մինչեւ 1990ականների սկզբները ալեւիների հետ միասին հայեր են ապրելիս եղել, եւ մենք մի փոքր խմբով գնացել էինք տեսնելու «հայկական հետքերը»: Արդէն հեռուից զգացում էր, որ գիւղն աւերակների է վերածուել: Սակայն տեղ-տեղ երեւում էին չքանդուած տանիքներ, եւ դա յուսադրող էր: Չնայած Յուլիս ամիսն էր, գիւղական աշխատանքի եռուն շրջանը, Հագսում համարեա մարդ չկար: Գիւղի ամալի փողոցներով թափառելով՝ դրանցից մէկի վրայ մի տուն տեսանք, որտեղ երկու տղամարդ էին աշխատում: Տունն էին վերանորոգում: Մօտեցանք, բարեւեցինք, ծանօթացանք: Մէկի անունը Հուսէյին էր, միւսինը՝ Ջէթուն:

Հուսէյինն ու Ջէթունը մեզ հրաիրեցին պատշգամբ: Տանտէրը՝ Հուսէյինը, իմանալով մեր այցելութեան նպատակը, ասաց, որ իր տատն էլ է հայ:

- Մեր գիւղը խառը գիւղ է եղել: Դժուար էր ասել, ով է հայ, ով՝ ալեւի: Բոլորն էլ խառն ամուսնութիւններով միշտ կապուած են եղել: Ինչ որ հիմա ձեզ պատմում եմ, մեր պապերն են մեզ պատմել, եւ չեմ տեսել: Իմ տեսածը միայն 1994ից յետոն է: Բայց այս գիւղը եօթ անգամ աւերուել է, յետոյ նորից մարդիկ ետ են վերադարձել: Դերսիմի վրայ միշտ յարձակումներ եղել են: Իշխանութիւնը միշտ ուզեցել է Դերսիմը դատարկել: Մեր Հաքիս գիւղը եօթ անգամ դատարկել են: Բայց 1915ին հայերի կոտորածներ էին, միայն հայերին էին սպանում: Դրա համար էլ մեր գիւղի հայերին ալեւի են ասել, այսինքն մեր գիւղացիներն ասել են, որ այստեղ հայ չկայ բոլորն էլ ալեւի են: Այդ պատճառով մեր գիւղ չեն մտել: Բայց 1937ին, այսինքն՝ մինչեւ Դերսիմի 1938ի դէպքերը, բոլոր հայերին, ով հայ էր մնացել, խփել են, կրակել են: Բայց մեր գիւղում արդէն հայ չկար, բոլորն էլ ալեւի էին: Մի տարի յետոյ, արդէն 1938ին, բոլորիս ջարդեցին: Մեր ընտանիքից էլ է շատ մարդ զոհուել: Այդ ժամանակ գիւղում ոչ մի տուն չմնաց, բոլորն աւերուեցին: Այս գիւղում հիմա ամեն ինչը մենք նոր ենք սարքել, ամենահին տունը էս շրջանում [19]57-58ին է կառուցուել: Դրանք էլ 1994ին նորից քանդեցին:

Որոշակիօրէն, հենց մեր տանը, այս տանը, որտեղ հիմա նստած ենք, 90ականներին էլ ՊԿԿականները⁶⁰ որոնելու ժամանակ, զինուորականներ էին մնում: Մեզ տնից հանել էին, մեր տնեցիներին ջարդել էին, եւ այդ գործողութիւնը անելու ժամանակ, պարտիզանների ղեկավարներին որոնելու ժամանակ, մեր տանը զինուորականներ էին ապրում: Մեր ընտանիքը երկար ժամանակ ապրելու տեղ չէր գտնում: Յետոյ Ստամբուլ գնացինք, մեծ քաղաք է, օրավարձով աշխատում էինք, մինչեւ կամաց կամաց տեղաւորուեցինք: Զինուորականների գնալուց յետոյ ես ամառները մէկ-մէկ գալիս եմ, փորձում եմ վերականգնել մեր տունը:

- *Շատե՞րն են վերադարձել:*

- Չէ, շատերը վախենում են ետ գալ: Վախենում են, որովհետեւ էլ 90ականներին էլ պարտիզանական շարժումների պատճառով, կառավարութեան գաղտնի գործակալութիւնը մարդկանց տանում էր, չարչարում էր, հարցաքննութիւններ էր անում, եւ էին անում, էն էին անում, եւ մարդիկ աշխատում էին չմնալ այստեղ: Մենք էլ ենք միայն ամռանը գալիս, ընտանիքս հիմա Ստամբուլում է, Ստամբուլում ենք ապրում: Զմոսն այստեղ ամայի է, երեւի մի չորս-հինգ տան մէջ պառտներ են մնում:

- *Իսկ այս գիւղի բնակիչները հիմա որտե՞ղ են:*

- Ստամբուլ, ամէն տեղ էլ կան: Էրզնջա: Թունջելի: Տարբեր տեղեր, Գերմանիայում... Կառավարութիւնը մեր գիւղացիներին գիւղից հանելուց յետոյ ասել է «որտեղ ուզում ես, գնա՝ ապրի, միայն թէ այստեղ չապրես»: Ու ոչինչ չի տուել, ոչ մի կոպէկ: Փաստօրէն իրենց տները քանդել է, բայց փոխարէն ոչինչ չի տուել: Մարդիկ էլ ո՞նց ապրէին, ամէն ինչ կորցրած: Երեխաներ էինք, շատերը երեխաներ էին, մի կերպ ամէն մէկը մի տեղ գլուխը պահել է, մի կտոր հաց է գտել:

- *Այն ժամանակ ձեր գիւղում ինչքա՞ն մարդ կար:*

- 90ականները չեմ կարող ասել, բայց 1950ականներին հաստատ կարող եմ ասել, որ ընտրողների թիւը - որովհետեւ եկել են այստեղ ընտրութիւնների համար ձայն են ուզել, չէ՞ - 1200 ընտրող է ունեցել, էլ հաստատ կարող եմ ասել:

- *Ձեր գիւղի հարեւան գիւղերի բնակիչներն ի՞նչ եղան:*

- Մեր գիւղին ամենամօտը Հոլմէքն⁶¹ է: Նա մեզնից կախում է եւ նոյն ճակատագիրն է ունեցել: Մալքոջը⁶², Քիւզուլը⁶³, նոյնը: Հիմա եօթ հատ տուն Մալքոջում կայ, 26 հատ էլ Հոլմէքում կայ, նա ատելի մեծ է, ատելի բնակեցում է այդ գիւղը:

- *Իրենք ո՞ր աշիրէթի մարդիկ էին, էս գիւղի ժողովուրդը:*

- Քիւզուլը՝ Քասան աշիրէթից են, Հոլմէքը՝ Քուդան:

- *Էդ աշիրէթների շէխերը կամ փիիւրերը չկարողացա՞ն ձեզ ոչնչով օգնել:*

- 1915ին 29 հատ փիրերից, դեղէներից հաւաքել են եւ Մալաթիայի ձորում քարով խփել են, գլուխները ջարդել են: Փիրերն ու դեղէները⁶⁴ վախեցած էին, յետոյ էլ կառավարութեան դէմ նրանք ի՞նչ կարող էին անել:

- *Յիսուսականների այդ 1200 ընտրողներից որքանը հայ կը լինէին, որքանը՝ զազա ալեի:*

- Մենք դա չենք կարող ոչ մի ձեւով ասել, որովհետեւ ոնց էլ բռնես, մենք իրար աղջիկ տալիս-առնում էինք արդէն, թէ հայ ու քուրդ բան չէր, տարբեր չէր, որ կողմից էլ վերցնես, ուզում ես քրդերի կողմից վերցնես, եթէ ուզում ես հայերի կողմից վերցրու, ոնց հաշուենք ինքնութիւնը ալեւիութիւն է, այդպէս եմ հասկանում: Որովհետեւ բռնես դրանց կողմից՝ անայայնման այն կողմից հայ կը լինի, այստեղից բռնես՝ քուրդ կը լինի: Իմ հօր անունն էլ Մերգօ էր: Պապական: Դրանով եմ իմացել, որ հայկական ծագում ունի: Ես էդ բաները յայտնաբերեցի, որովհետեւ ես սեփականութեան համար դատի մէջ եմ, այդպիսի հայտ ունեմ, հին թղթերս սկսել եմ վերականգնել սեփականութեան հետ կապուած ու յայտնաբերել եմ, որ պապիս անունն էլ Հնար է: Մենք լսել ենք, որ դեռ տատիկներ կային, որոնք հայերէն էին խօսում, 70ականներին դեռ կային: Էն դիմացի փնում կային այդպիսի տատիկներ, 60ական, 70ականներին, որոնք խօսում էին հայերէն: Նրանք իրենց անունները չէին փոխել: Իմ հօրս տատիկը, Եղօ էր անունը, նոյնպէս հայերէն էր խօսում:

- *Հիմա այս գիւղում որեւէ մէկը հայերէն լեզուից որեւէ բան գիտի՞:*

- Չէ, այստեղ հիմա չեն խօսում հայերէն: Դպրոց գնալիս նոյնիսկ զազայերէնն էր արգելուած, չէին խօսում: Դպրոցի ներսում արգելուած էր զազայերէն խօսել: Հայերն էլ, ճիշտ է, սկզբից կառավարութեան վախից են ընդունել էդ ալեւիութիւնը, բայց հիմա ոչ մի նշանակութիւն չունի, որովհետեւ, ասում եմ, չէ՞, միշտ էլ եղել է, որ մենք աղջիկ տղայ ենք իրար տուել, հայ լինելու ժամանակներից էլ: Բոլորս էլ իրար ազգական ենք դարձել:

- *15 թուին ուրիշ գիւղից փրկուած փախստական հայեր այս գիւղում կայի՞ն, թէ՞ միայն այս գիւղի բնակիչներն են եղել:*

- Ջահել տասը աղջիկ է եկել էս գիւղի մէջ, անմիջապէս ամուսնացել են ու հենց այդպէս էլ փրկուել են: Մեր պապերն էին պատմում: Ասում էր՝ նրանք փախչում էին, փախուստի ճանապարհներին մերոնք տեսել, վերցրել, բերել են այստեղ, ամուսնացել են ու այդպէս խառնուել են:

- *Միրելի Հուսէյին, դուք եւ Զէյթունը, որ հիմա միասին աշխատում էք այս տան վրայ, եղբայրնե՞ր էք:*

- Չէ, մենք ընկերներ ենք: Հին: Դա էլ պատմութիւն ունի: Պապս պատմում էր, որ մի անգամ, 1915ի ժամանակ, գիւղ գալու ճանապարհին, ձորում գետերի միախառնման մի տեղ կայ, որ գալիս մօտենում է այդ տեղին, տեսնում է, որ մի հատ աղջիկ ուզում է իրեն ջուրը զցի: Պապս ասում է

«սպասի, քեզ ջուրը մի գցի»: Աղջիկն ասում է «ինձ կը սպանեն, իմ երեխեքին էլ կը սպանեն»: Այնտեղ երեխաներ են լինում. երկու տղայ երեխայ է լինում: Պապս դրան վերցնում է, ասում է «արի մենք քեզ տանենք մեր տուն, կը պահենք, ոչ մի բան չի լինի, մի վախեցի»: Բերում է էս աղջիկը ու մեր գիւղում յետոյ ամուսնանում է: Այդ աղջիկը Զեթունի տատն է: Իմ պապն է իր տատին փրկել: Ու մենք ընտանիքներով միշտ ընկերներ ենք:

- Փաստորէն ձեր երկուսի տատերն էլ հայեր են:

- Այո: Հարիսում բոլորի տատերը կամ պապերը հայեր են: Բայց հիմա ես իմացայ, որ իմ հայրն էլ է հայ եղել: Այսինքն կարող է պապս էլ, տատս էլ հայեր են եղել: Բայց իրենք չէին ասում: Մարդիկ իրենց հայ լինելու մասին չէին խօսում: Իմ դեպքում ես դա յետոյ եմ հասկացել: Փատաթղթերից:

- Ուրեմն կարելի է ասել, որ դու էլ ես հայ:

- Չգիտեմ, դե հիմա մենք բոլորս էլ քուրդ ենք, ալեւի ենք: Հնում հայ շատ է եղել: Այս գիւղում եօթ հատ եկեղեցի կար: Մեր գիւղի թաղերից մէկը հենց

Քիլիսէ եր կոչւում: Հիմա էլ է Քիլիսէ կոչւում: Բսկապէս էլ այդտեղ եկեղեցի է եղել: Մենք երեխայ ժամանակ խաղում էինք աներակներում, քարեր էլ կային մնացած: Բայց հիմա ոչինչ չի մնացել: Ոչ մի հետք:

Քիլիսէ թաղամասից հատուած, 2011

- Միրելի Հուսէյին, ձեր տանը դուք զազայերէ՞ն էք խօսում հիմա:

- Այո, զազայերէն:

- Ձեր ծնողներն է՞լ էին տանը զազայերէն խօսում:

- Այո, միշտ զազայերէն ենք խօսել: Միայն դպրոցում էինք թուրքերէն խօսում: Այն ժամանակ դպրոց գնացող երեխաները նոյնիսկ թուրքերէն չգիտէին, դպրոցում էին սովորում: Բսկ հիմա էլ գիւղում մարդ չի մնացել, ցրուել են աշխարհով մէկ: Հիմա մեր երեխաները Ստամբուլում թուրքերէնը միանգամից սովորում են, կարելի է ասել՝ աւելի շատ թուրքերէն են խօսում:

- Հիմա դուք ձեր մասին խօսելիս ասացիք, որ հիմա բոլորդ էլ քուրդ էք, ալեւի էք: Դա նոյն բանն է:

- Մենք ալեւի ենք: Մեր մասին ասում են քուրդ ալեւի: Քուրդն, իհարկէ, ալեւի շատ սուննի քուրդն է: Բայց ալեւիներին էլ են շատերը քուրդ ասում: Ստամբուլում ենք ապրում, եւ սովորել ենք մեզ քուրդ ասել: Չես

կարող անընդհատ հակադրուելով ապրել: Բայց Հաքիսում ապրելու ժամանակ քուրդ չէինք ասում, միայն՝ ալելի: Կամ կզլբաշ: Ստամբուլում ալելի կամ կզլբաշ լինելն ալելի դժուար է, քան քուրդ լինելը:

Հուսէյնի ու Ջեթունի հետ երկար զրուցեցինք, Բայց հիմա այդ զրոյցի մանրամասները մի կողմ թողնելով՝ ներկայացնեմ սոյն պատմութեան գլխաւոր հերոսին Ք.իւն⁶⁵:

Երեկոյանում էր, երբ Հազս գիւղից դուրս եկանք Թունջելի վերադառնալու: Ճանապարհի ոլորաններից մէկում մի միայնակ մարդու տեսանք, ով նոյնպէս իջնում էր դէպի Խութի կիրճ, որտեղով մենք պետք է անցնէինք: Մեր վարորդը կանգնեցրեց մեքենան եւ առաջարկեց նստել: Մարդը լուռ նստեց մեքենան: Մենք մեքենայում շարունակում էինք քննարկել Հազսում մեր տեսածներն ու լսածները: Քանի որ Հազս այցելելու ժամանակ մեզ ուղեկցում էր Դերսիմի մեր այցելութիւններին մեծապէս օգնած Մեթին Կահրամանը, խօսում էինք թուրքերէն: Մեզ միացած մարդն ուշադիր եւ խիստ հետքերորում լսում էր: Հասկանալով, որ մենք Հայաստանից ենք, մարդը ինձ կամացուկ, համարեա շշուկով ասաց, որ իր արմատներն էլ են հայկական: Հազս (մարդն ասում էր թուրքական հնչիւնափոխութեամբ՝ «Հաքիս») գիւղի հայերից էր: Մենք արդէն մօտեցել էինք Հարչիկ գետի ափի թէյարաններից մէկին: Առաջարկեցի դադար անել, թէ խմել եւ զրուցել: Լուռ համաձայնուեց.

Ք.ն խօսում էր կամացուկ, երկար դադարներով, մտածելով ամէն պատասխան, մի տեսակ գզուշաւոր: Նրա ծնողներն ալելիացել են 1915ի հայկական ջարդերից յետոյ, Հազսի հայ բնակչութեան հետ միասին: Նրա հայրական կողմի բնտանիքը որեւէ գոհ չի տուել 1915ին, ինչպէս Հազսի գիւղացիների մեծ մասը, սակայն մայրական պապին «վերցրել են նրա երեք երեխաների հետ միասին, երեք տղաների, տարել են իբրեւ թէ գաղթի: Դա եղել է արդէն ալելիացումից յետոյ: Միայն կնոջս պապը չէր, ուրիշ տղամարդիկ էլ կային՝ տղայ երեխաների հետ: Գաղթի ճանապարհին հասկանում են, որ իրենց տանում են սպանելու, արդէն շատերին սպանել էին: Մեծահասակները մտածում են մի ելք գտնել, գոնէ երեխաներին փրկել: Երեխաներին մի կերպ հասկացնում են, ասում են մենք մեծերով ասկեարներին կը շրջապատենք, դուք անմիջապէս փախէք: Բայց, ասում են, տարբեր կողմեր կը փախչէք, ոչ թէ նոյն ուղղութեամբ: Նպատակն այն էր, որ ասկեարները չհասցնեն բոլորի ետեւից վազել բռնել: Մտածում են, որ գոնէ երեխաների մի մասը կը փրկուի: Այդպէս են անում: Այստեղ կիրճեր են, երեխաները փախչում են սարի լանջն ի վեր: Մօրս հայրը շատ հսկայ մէկն է լինում, ածդահայ, գրկում է մի ասկեարի: Այդպէս, մեծերից իւրաքանչիւրը որեւէ կերպ փորձում է ասկեարներին խանգարել՝ վազել երեխաների ետեւից կամ

կրակել: Բայց ասկեարներն, իհարկե, շուտով ազատում են նրանց գրկից, կամ կրակում սպանում են իրենց խանգարողներին եւ սկսում են կրակել փախչող երեխաների վրայ: Հիմա թէ ինչքանն է սպանում, ինչքանն է վիրատուրում, որքանն են փրկում՝ չգիտեմ, բայց փրկուողներ լինում են: Մօրս երկու եղբայրներին էլ սպանում են, բայց մեկը փրկում է: Այդ փրկուած տղային բերում են եուզբաշու մօտ, ու այդ երեխան ասում է «եուզբաշի, ինչու՞ եք մեզ սպանում, չե՞ որ մենք մուսուլման ենք»: Եուզբաշին զարմանում է երեխայի ասածի վրայ եւ տղային թոյլ է տալիս վերադառնալ: Դա իմ քեռին էր եւ ինքն է մեզ պատմել այդ մասին»: Ք.ն, սակայն, գտնում է, որ անկախ իր քեռու մասնաւոր դէպքից, մահմեդականացած հայերին էլ էին սպանում: Բաւական էր, որ մարդը հայ էր, կրօնը փրկութիւն չէր: Այդ պատճառով էլ Դերսիմի ալեւիացած հայերն իրենց ոչ թէ հայ ալեւի էին անուանում, այլ միայն՝ ալեւի, եւ արգելել էին ընտանիքներում հայերէն խօսել: Բայց ալեւի լինելն էլ չփրկեց: 1938ին կոտորում էին ալեւիներին, եւ առաջին հերթին՝ նորադարձ հայ ալեւիներին:

Ք.ի պատմելով Հարչիկի ավերի բոլոր գիւղերը նախկինում հայկական գիւղեր էին: Մի մասը զոհ գնաց 1915ին հայկական ջարդերին, փրկուածները փախան կա՛մ Հայաստան, կա՛մ՝ Լիբանան: Իր ազգականներից էլ շատերը Հայաստանում են, բայց հետները երբեւէ կապ չի եղել եւ չգիտի, թէ ովքեր կան կամ որտեղ են ապրում: Մնացողները բոլորը ալեւիացել են: Դա փրկութեան միակ միջոցն էր: Դերսիմում դա հնարաւոր էր, որովհետեւ մինչեւ այդ էլ շատ հայեր էին ալեւիացել, եւ հայի ալեւիացումը առանձնայատուկ մի բան չէր: Յետոյ, աւելի ուշ, 1938ին դերսիմցիների ջարդերից յետոյ մինչեւ յիսունականները, եւ 1994ին գիւղերի աւերումներից յետոյ մինչեւ այսօր Դերսիմից շատերն են արտագաղթել եւ արտագաղթում (Ք.ն ձեռքով ցոյց է տալիս սարերը)՝ «այստեղ, սարերի վրայ, ամէնուր քանդուած տներ են: Այնտեղ առաջ հայեր էին ապրում: Միք⁶⁶ գիւղ կար, Հաքիսից աւելի վերեւ, որտեղ 600 տուն հայեր էին: Գիւղի անունը յետոյ փոխեցին, Գեօկչէր դարձրին: Հիմա մարդ չկայ: Վարդենիկ գիւղը նախ կոտորեցին 1938ին, իսկ յետոյ, վերադարձողներին, ջարդելով տեղահանեցին 1994ին: Հիմա մարդ չկայ: Հայերից յետոյ այդ գիւղերում Հանգերուան⁶⁷ աշիրէթն էր եկել մտել, բայց նրանց էլ ցրեցին: Այստեղ, որտեղ մենք հիմա նստած ենք, այս Հարչիկի ավերին հայերը թութուն էին աճեցնում, բամբակ էին աճեցնում, մեքենաներ կային, եւ կոտրելէն արտադրութիւն կար այստեղ: Դրանք բոլորը հայերն էին գործածում: Բայց 15ից յետոյ բոլոր այդ գործարար մարդկանց հաւաքեցին, որովհետեւ զիտէին, որ նրանք հայ են, չնայած ալեւի էին դարձել: Յետոյ, հանրապետական շրջանում, նոյն բանը շարունակում էր»:

1938ից յետոյ նախ փախչում էին, իսկ յետոյ անլի դանդաղ՝ տեղափոխում: Իր ծնողներն էլ Ստամբուլ են գնացել յիսունականների սկզբին: Հաստատուել են Գեղիկ Փաշա թաղամասում: Այստեղից նոյնպէս յետագայում իր ազգականների մի մասը գնացել են Հայաստան: Հագսի իրենց տունը, ճիշտ է՝ անբուրած, մնացել է, եւ ինքը երբեմն ամառները գալիս է Հագս: Այժմ Հագսի անունը փոխել են, Բէլիք են կոչում: Բայց բոլորը շարունակում են գործածել նախկին անունը: Մարդկանց անունները նոյնպէս, բնականաբար, փոխուել է. *«իմ մամայի անունը Հերմինէ է, հորս անունը՝ Եուսուֆ, բայց նրա հոր անունը Սարգիս էր: Հիմա այդպիսի անուններ չեն դնում»*:

Իր՝ Ք.ի ընտանիքը հարուստ ընտանիք է եղել, բայց հարստութիւնը կորցրել են 1915ի ջարդերի ժամանակ: Իրենց համագիւղացի ալեւիները, ճիշտ է, չեն մատնել իրենց, չեն ջարդել, բայց իրենց հարստութիւնը փաստացի խլել են: Կամ կեանքը պէտք է տալին, կամ՝ հարստութիւնը: Յետագայում ապրելու բարդութիւնները շատ էին: Նախ՝ ջարդերից յետոյ հայերին միշտ փնտրում էին: Հագսն արդէն յայտնի էր որպէս բացառապէս ալեւիական գիւղ: Դա հայկական ծագում ունեցողներին փրկում էր, բայց միաժամանակ կախման մէջ էր գցում համագիւղացի ալեւիներից: Ամենափոքր վիրաւորանքը կարող էր վերաճել մատնութեան: Ալեւի ուշ, երեսունութից յետոյ իրենք ալեւիներն էին հետապնդումների թիրախ, իսկ ալեւիացած հայերը կրկնակի թիրախ էին՝ որպէս նախկին հայեր եւ ներկայի ալեւիներ:

«Սովորաբար մարդու ծագումը, որքան էլ թաքցնի, ինչ որ կերպ իմացում է, - ասում է Ք.ն., - Մարդիկ գերադասում են լռել, թաքցնել իրենց հայկական ծագումը կամ հայկական ակունքները: Դիարբերքիում աշխատելիս ինձ գնաւոր էին ասում, մինչեւ գործատէրս աշխատակիցներին չսաստեց, թէ՝ ինչ յիմար բաներ էր անում: Քանի աշխատում էի պետական հիմնարկներում, իմ ալեւի լինելը չէի ասում»:

Չնայած ինքը պետական հիմնարկներում աշխատել է, բայց շատ լաւ իմանալով իր խոցելի ծագումը, երբեք ստուերային գործարքների չի գնացել, ուստի փող ունենալ չէր կարող: Այդ պատճառով երկու տարի աշխատել է Լիբիայում, եւ այնտեղից բերած փողերով Ստամբուլում երկու տուն է գնել: Հագսի իրենց տունը, գիւղի այլ տների հետ, աներել են իննսունականներին:

Ք.ի կնոջ մայրական կողմը լրիւ հայկական է: Ամուսնութիւնների ժամանակ գերադասում են *«իրենց նմաններին, քանի որ թաքցնելիք ունեն եւ համատեղ թաքցնելիքը տանելի է դարձնում ընտանեկան կեանքը: Մարդ չի կարող կնոջից կամ ամուսնուց, բայց յատկապէս նրանց ազգակցական-ընտանեկան համակարգից իր ով լինելն անընդհատ թաքցնել»*:

Մարդիկ վախենում էին խօսել իրենց ծագման թեմաներով: Այնուամենայնիւ «մինչեւ եօթանասունականները» վատ չէր, յետոյ հայերին «ոքսում էին»⁶⁸, եւ ով խնամքով չէր թաքցրել անցեալը՝ յաճախ էր հարուածի տակ ընկնում: Միքանի անգամ եօթանասունականներից յետոյ հայերին խումբ խումբ հաւաքել են: Ք.ի կարծիքով տարել սպանել են: Յամենայն դէպս տարածներից ոչ մէկն այլեւս չի վերադարձել: Մեծահասակները ջանում էին իրենց երեխաներին իրենցից հեռացնել, մեծ քաղաքներում ազգականների տներում հայկական հետքերը «կորցնել»: Իննսունականներին ջարդեցին ալեւիական գիւղերը, ցրեցին: Մինչ այդ, այդ գիւղերում հայկական ծագում ունեցող մարդկանց ցուցակներն էին կազմել եւ, իհարկէ, առաջին հարուածը հայերին էր: Այն հարցին, թէ ինչու, իր կարծիքով, եղաւ այդ ողբերգութիւնը, Ռասուլն ասաց, որ այս ողբերգութիւնը եղաւ, քանի որ իրենք տարբեր էին ընդհանուրից, յետոյ Բալկաններից իրենց 'թուրքերի' նմաններին բերեցին: «Պէտք էր ազատուել տարբերություններից եւ տեղաւորել իրենց նմաններին: Բայց սա ի՞նչ դատողութիւնն է: Իմ ծնողները, մեր պապերը վախենում էին այդ մասին խօսել: Առհասարակ մարդիկ վախենում էին մի բան պատմէին, իմացողը մահացաւ, գնաց, դրա համար մենք ի՞նչ ենք իմանում, մեզ ոչ մի բան չեն պատմել: Նոյնը՝ մենք: Ոչինչ չենք պատմում մեր երեխաներին»:

Ք.ի երեք երեխաներից երկուսն արտասահմանում են, մէկը Կանադա, միւսը՝ Գերմանիա: Իրենց ընտանիքում միշտ խուսափել են խօսել անցեալից եւ ծագումից, երեխաները սովորել են հարցեր չտալ: Իրենց հայկական արմատների մասին նրանք խօսել խուսափում են եւ չեն հետաքրքրում: Մի տեսակ լուռ շրջանցում են այդ թեման, եւ իրենց հերթին խուսափում են իրենց շրջապատում խօսել իրենց նախ հայկական, ապա, եթէ հնարաւոր է՝ նաեւ ալեւիական կապերի-ծագման մասին: Խիստ անհրաժեշտութեան դէպքում ամենաշատը, որ կարող են ասել՝ «Մենք Թունջեւիից ենք», «Ես Թունջեւիից եմ»: Այդպէս են պահում իրենց նաեւ Գերմանիայում եւ Կանադայում, շարունակում են խուսափել ծագումնաբանական հարցերից: Յամենայն դէպս այդպէս է կարծում Ք.ն: Նրանք գիտեն իրենց գիւղի, իրենց հայ եւ ալեւի շրջապատի հետ տեղի ունեցածը, Բայց գիտեն ոչ թէ իրենց ընտանիքի միջոցով, այլ մանկութեան շրջանից պատահիկներով իրենց շրջապատում լսած կիսատ-պռատ խօսակցութիւններից, ակնարկներից, մեծահասակների մտահոգութիւններից:

Ք.ն շատ է շրջել, սովոր է լուռ աշխատանքի: Առհասարակ սովորել է լռել: Ալեւի շատ լուռ է: Լռում էին իր ծնողները, լռում են իրենք, լռում են նաեւ իր զաւակները: Դեռ քանի՜ սերունդ պիտի լռեն: Խօսում է թուրքերէն եւ զազայերէն, ընտանիքից յիշողութիւն մնացած մի քանի հայերէն բառ գիտի: Դրանք արտասանում է նեղուելով, իր ընտանիքում, իր

երեխաներին երբեք չի ասել այդ բառերը եւ նրանք հազիւ թէ գիտեն իրենց
հօր այդ փոքրիկ իմացութիւնների մասին:

Հայերի եւ հայութեան մասին Ք.ի պատկերացումները դրական են,
հայերը հարուստ էին, ստեղծագործող, աշխատող... Թունջելի-Ղերսիմով
հայերը շատ բան են ստեղծել:

**ԵՍ ՀԱՅ ԶԵՄ, ԱՆՇՈՒՇՏ.
ՉՆԱՅԱԾ ԻՄ ԲՈԼՈՐ ԱԶԳԱԿԱՆՆԵՐՆ,
ԻՍԿԱՊԷՍ, ԿԱՐԾԵՍ ԹԷ ՀԱՅԵՐ ԵՆ**

Ներգլխը մտաւորական կիս է. Ստամբուլի կարեւոր համալսարաններից մէկի դասախօս: Անտարբեր է կրօնի նկատմամբ: Նախնիների մէջ կան թուրքեր, քրդեր, հայեր: Ամէնից աւելի կապուած է հայ ազգականների հետ: Նրա հետ ծանօթացել եմ Ստամբուլում, իր հայ ազգականներից մէկի տանը եւ խնդրել եմ պատմել իր «հայկական գծի» մասին: Ներգլխը ծնունդ է 1954ին:

Մայրիկս՝ Ռեմգիէն իսլամ դարձած հայ մօրից է ծնունդ: Այսինքն՝ տատս հայ էր, ջարդերի գոհերից մէկը: Շուտ մահացաւ մայրիկս, արդէն երեսուն տարի կայ, բայց շատ զգայուն կիս էր: Հայրս ինքն իրեն թուրք էր համարում մինչեւ մահանալը: 2000ին մահացաւ, Եւսուֆ էր անունը: Շատ լաւ, մեղմ, փափուկ մարդ էր: Եթէ հաւատամ մեր ընտանեկան պատմութեանը, իրականութեան մէջ հայրիկս էլ գուցէ հայից թրքացած լինի: Որովհետեւ մեր ընտանեկան աւանդութեան համաձայն մեծ հայրս Մալաթիայում ապրող հայ է եղել, թուրդ աղջիկ է փախցրել եւ փախել Գէօքսին, Մարաշի մի նահանգը: Բնականաբար թաքնուել է, քանի որ հայ մէկը թուրդ աղջիկ փախցնելու դէպքում պիտի սպանուէր: Ուրեմն նաեւ անձնագիրը «կորցրել է», եւ նոր անձնագրով՝ «թուրք» է դարձել: Նրա զաւակները, այդ թւում հայրիկս երբեք չիմացան իրենց հայրիկը թուրդ էր, թուրք էր, հայ էր: Միայն ազգականներիցս մէկը մահանալիս հայրիկիս վստահեցրել է, որ մեծ հայրիկս թուրդ է եղել: Այդպիսով հայրս կարծես թէ թուրդ պիտի լինէր: Յամենայն դէպս մահանալիս ինքն իրեն թուրդ էր համարում: Սակայն վերջերս մօրաքոյրերիցս մէկը պատմեց, որ մեծ հայրիկս կարծես թէ երիտասարդ ժամանակ այնուամենայնիւ հայ է եղել: Հնարաւոր է միանգամայն, որովհետեւ մեծ հայրիկիս մասին նաեւ «թուրք» էին ասում, եւ եթէ մեծ հայրիկս իր ինքնութիւնը հայից պիտի փոխէր չսպանուելու համար, առաւել ապահովը «թուրք» դառնալն էր: Հայրս գիւղատնտէս էր, պետական պաշտօնեայ: Մայրիկս Մարաշից էր եւ, ինչպէս ասացի, իսլամ դարձած հայ մայրիկ է ունեցել ու թուրդ հայր: Արդիւնքում կարող է այնպէս է, որ հայրական պապս է հայ, մայրական տատս: Բայց հայրս մահանալիս ինքն իրեն թուրդ էր համարում: Մայրական տատս նախ Աղաւնի էր անունը, քրիստոնէայ ժամանակ: Մահմեդական դառնալուց յետոյ Նազիրէ եղաւ: Աղաւնին շատ ողբերգական օրեր է ունեցել, եւ մայրս միշտ շատ էր տառապում նրա համար: Ցեղասպանութեան ժամանակ, կամ ինչպէս մեզ մօտ են ասում,

տեղահանութեան, արքայի ժամանակ մեծ մայրիկս տասնհինգ-տասնվեց տարեկան աղջիկ էր եւ իրենց ընտանիքի ամենափոքրն էր: Կիրինում⁶⁹ էին ապրում: Մերաստիայում է: Տեղահանութեան օրերին իր հօրը սպանում են, իսկ իրենց ոտքով, կարաւանի հետ ճամփայ են գցում:

Ճանապարհին, երբ Էլբիստան⁷⁰ են հասնում, կարաւանով գնացողներին պէտք է գգէին հոստանը գետը: Աւշըն կոչուող վայր կայ, գիւղաքաղաք կարելի է ասել, Աւշինում ինչ որ մի առիթով այնպէս է ստացւում, որ Աղաւնին իր ընկերուհու հետ մտնում է փոստի բաժանմունք: Այստեղ նրան տեսնում է մեծ հայրիկիս եղբայրը, որ փոստատան տնօրէնն էր: Մուրադը: Շատ է հաւանում եւ յանձնարարում է Աղաւնիին տանել իր ընկերոջ տուն: Անմիջապէս իր տուն չի ուղարկում, որովհետեւ տանն արդէն մի քանի կին ունէր: Մեծ հայրիկս Օքէշը նոյնպէս եղբոր հետ էր աշխատում: Օքէշը նոյնպէս տեսնում է Աղաւնիին եւ իր եղբոր նման շատ հաւանում է նրան: Գնում է Մուրադի ընկերոջ տուն, ասում է, որ Մուրադն է իրեն ուղարկել Աղաւնիին տանելու, առնում է Աղաւնիին եւ անմիջապէս իր տուն է տանում: Օքէշի առաջին կինը մահացել էր, իսկ երկրորդ կինը տանն էր: Աղաւնիին տանում է իրեն որպէս երկրորդ կին: Եղբայրը Մուրադը գալիս է, եղբայրների մէջ մեծ կռիւ է լինում, նոյնիսկ միմեանց վրայ կրակում են: Վերջապէս Աղաւնիին են թողնում ընտրութիւնը: Աղաւնին Օքէշին է ընտրում: Մուրադը Շուքրան էֆենդին, յետոյ Դէր Զօրից մէկ այլ հայ աղջիկ բերեց, իրեն կին արեց: Խարփութցի⁷¹ էր, Հուրիան, նախկին հայկական անունը Ֆլորիսա էր: Ֆլորիսային եւ իր մօրը Դէր Զօրից բերեց: Եղբայրները որոշ ժամանակ թշնամացած էին միմեանց դէմ:

Այնուհետեւ Աղաւնին արդէն Նազիրէ էր եւ մահմեդական էր համարում: Մէկ տարի անց աղջիկ գաւակ է ունենում: Ապագայ մօրաքոյրս էր: Այդ ժամանակ Աղաւնիի եղբայրը, Սարգիս անունով, զինուորութիւնից վերադառնում է: Սարգիսը գնացել է Կիրին, իմացել է, որ ամբողջ ընտանիքը կոտորուել է կամ գաղթի ճանապարհին մահացել, բայց իմանում է նաեւ, որ քոյրը կայ, եւ գալիս է քրոջ մօտ: Քրոջ ամուսինը Օքէշը ընդունում է Սարգսին, իր տուն է տանում: Բայց ժամանակը շատ վտանգաւոր էր, տանը հայ պահել արգելուած էր եւ առհասարակ Սարգսի համար միշտ շատ վտանգաւոր վիճակ էր: Այդ ժամանակ Կեսարիայի մօտ գտնուող Քըրքըսրաք Գիւղում ապրող Օքէշի ազգականներից մէկը, որ Քըրքըսրաք գիւղի մուխթարն էր (գիւղապետը), հիւր է գալիս: Նրա կինը եւ Օքէշի կինը մօրաքրոջ աղջիկներ էին: Տեսնում է Սարգսին, ասում է՝ սա այստեղ ի՞նչ գործ ունի, կը սպանեն այստեղ, եւ առաջարկում է Սարգսին տանել Քըրքըսրաք, որ լեռների մէջ մի գիւղ է: Ասում է՝ այն գիւղում ուրիշ հայեր կան թաքնուած, ասելի ապահով կը լինի Սարգիսի համար նրանց միանալ: Դա 1918-19 թուերն էին: Սարգիսը

շեկ էր, եւ այդ պատճառով իրեն Բոգո էին ասում: Այսպիսով Բոգոյին տանում են Քրքքքսրաք եւ այնուհետեւ նա այնտեղ է ապրում: Ալեւի քրդերի գիւղ էր Քրքքքսրաքը, եւ այդ գիւղապետը շատ հայերի է փրկել: Որոշ ժամանակ անց մի անգամ գալիս է քրոջ մօտ, ասում է, որ ինքն արդեն հիմնաւորուել է եւ առաջարկում է նրան իր հետ գնալ: Այդ միջոցին Բոգոն իր միւս քրոջն էլ գտած է լինում, եւ նա էլ շատ ողբերգական պատմութիւն է ունեցած լինում: Բոգոն ամեն կերպ փորձում էր քոյրերին օգտակար լինել: Քրոջը համոզելով իր հետ գնալ, Բոգոն, սակայն, երեխային չի ուզում տանել: Նազիրէն ասում է, որ ինքը մայր չունի, որք է եւ չի կարող իր երեխային էլ առանց մայր թողնել: Բացի այդ, ինքը վախենում է իր աղջկան թողնել Օբէշի առաջին կնոջը: Իր հետ նա էլ էր երեխայ ունեցել, եւ նրա երեխան տղայ էր: Իր զաւակին կրծքով կերակրելուց առաջ տառտ պարտաւոր էր նրա տղային կերակրել: Եւ յաճախ այդ ընթացքում իր զաւակը լացում էր, եւ ինքը շաքար էր դնում նրա բերանում: Երբեմն էլ աւագ կինը Նազիրէի մասին բողոքում էր ամուսնուն, եւ ամուսինը ծեծում էր նրան: Իսկ ինքը դեռ շատ երիտասարդ էր, եւ շատ էր ազդուում այդ բոլորից: Իր միսթարութիւնը Օբէշի հայրիկն էր՝ Մուստաֆան, որ ինչպէս մեր ընտանիքում պատմում են, շատ էր սիրում Նազիրէին եւ միշտ պաշտպանում էր նրան: Մուստաֆան եուգրաշի (հարիւրապետ) էր եղել բանակում: Վերջապէս Բոգոն համոզում է քրոջը Քրքքքսրաք գնալ: Օբէշը սկսում է յոխորտալ Բոգոյի վրայ նրան մեղադրելով քրոջն իր դէմ տրամադրելու մէջ: Վերջապէս Մուստաֆան՝ Օբէշի հայրը համոզում է իր որդուն, որ ինքն է սխալը, պետք է ներողութիւն խնդրի Բոգոյից կոշտ վարուելու համար: Արդիւնքում տղամարդիկ հաշտուում են, եւ Աղանին մնում է ամուսնու հետ աւելի փափուկ յարաբերութիւնների յոյսով: Վերջապէս յարաբերութիւնները նորմալանում են նաեւ քրիստոնեայ Մարգիս-Բոգոյի ու մահմեդական Օբէշի ընտանիքների միջեւ:

Բոգոն ի վերջոյ ամուսնանում է Քրքքքսրաքում, այնտեղ թաքնուող մի հայ աղջկայ հետ: Նրա առաջին զաւակը Յակոբը եւ Նազիրէի երկրորդ երեխան՝ իմ մայրը նոյն տարին են ծնուել: Մարգիսի (Բոգոյի) տղայ Յակոբը եւ Աղանիի աղջիկը Ռեմիգեն՝ իմ մայրս մի տարիքի են: Քանի որ Քրքքքքսրաքում դպրոց չկար, Յակոբը դպրոցում սովորելու համար գալիս է Աւշին, իմ պապի՝ Օբէշի տուն: Նազիրէն՝ տառտ յետոյ երկու տղայ երեխայ եւ հինգերորդ երեխան՝ կրկին մի աղջիկ էլ ունեցաւ: Ռեմիգէին դպրոց չեն ուղարկում: Այն տարիներին աղջիկների կրթութիւնը շատ չէր կարելորում: Բայց Յակոբը եւ Աղանիի աղջիկները շատ լաւ ընկերներ են մեծանում: Յետագայում Յակոբը ինձ համար իսկական քեռի է եղել: Մարգիս-Բոգոյի բոլոր երեխաներն իմ շատ մերձաւոր ազգականներն են եղել: Աւելի ուշ, երբ Բոգոյի ընտանիքը Մտամբու տեղափոխուեց, եւ ես էլ

մեծացել էի ու եկայ Ստամբուլում սովորելու, Յակոբ դայիս ասաց՝ ես թոյլ չեմ տայ, որ Օթշի թողը ուրիշ մի տեղ ապրի: Թոյլ չտուեց նաև հանրակացարան գնամ: Փաստօրէն ես իրենց տանը մնացի համալսարանական տարիներին: Այնպէս էր ստացուել, որ ինչպէս իմ մայրն ու Յակոբն էին տարեկիցներ, այնպէս էլ Յակոբի տղան ու ես էինք տարեկիցներ: Յակոբի տղան նոյնպէս Սարգիս է իր պապ Բոգոյի անունով: Սարգիսն իրականում ինձ եղբայր է եւ իմ զաւակների քեռին է: Ես էլ իր զաւակների հորաքոյրն եմ: Կապ չունի, որ մենք փաստացի ազգակցութեամբ կարծէք թէ երրորդ սերունդն ենք: Եւ իրենց բոլոր ընտանիքը, ոչ միայն Յակոբի, այլեւ Յակոբի քոյր եղբայրների բոլորի ընտանիքների անդամներն իմ հարազատներն են, կարելի է ասել իմ ընտանիքի անդամներն են: Իմ ամուսինը քուրդ էր, եւ աղջիկներս, երկու աղջիկ ունեմ, հաւանաբար պէտք է որ իրենց քուրդ համարեն: Նրանք էլ գիտեն մեր ընտանիքի այս ամբողջ պատմութիւնները եւ շատ ջերմ կապուածութիւն ունեն իմ հայ ազգականների հետ, որ նաեւ իրենց ազգականներն են: Հակառակ որ իրենց քրդական կողմի հետ մտերիմ կապեր չունեն: Մանաւանդ՝ ես ամուսնալուծուեցի, եւ իմ զաւակների ազգակցական շփումներն իմ հայ ազգականների հետ էին եւ են: Ազգականներից գատ էլ շատ հայ ընկերներ ունեմ:

Իմ ընտանիքում միշտ պատմուել են իմ Նազիրէ տատի եւ Բոգո քեռուս ընտանեկան ողբերգութեան պատմութիւնները: Մենք բոլորս շատ լաւ տեղեակ էինք, թէ ինչպէս են Քըրքըսըաքում տարիներով թաքնուած ապրել իմ տատեղբայր Բոգոս եւ ուրիշ հայեր, ինչպէս է Բոգոս բեկոր-բեկոր վերահաւաքել իր ընտանիքի անդամներից նրանց, ում կենդանի է գտել: Իսկ գտել է իր երկու քոյրերին: Ինչպէս է փորձել վերկապառուցել գերդաստանը: Եւ գիտենք ոչ միայն պատմութիւններով, այլեւ շփումներով: Իմ մայրիկս, օրինակ, երբեք օտար չի եղել քրիստոնեական անանդոթներին: Արդէն ասացի, որ հայրս կրօնի հանդէպ անտարբեր էր, եւ մայրս էր, որ կրօնական ծեսերին հետեւում էր: Նշում էր թէ՛ մահմեդական տօները, թէ՛ քրիստոնեական: Իսլամների հետ նաեւ քրիստոնեական Զատիկ ենք նշել, անպայման հաւկիթ էր ներկում մայրիկս, դա մեր կենցաղի մաս էր, եւ միշտ միմեանց հիւր էինք գնում: Նազիրէ տատիկս կապում էր բոլորին թէ՛ խալամ, թէ՛ քրիստոնեայ ազգականներին: Ռեմիզէ խալա հորաքոյր էին ասում իրեն բոլորը Բոգոյի բոլոր թոռները: Բոլորը խոստովանում են նաեւ, որ մայրիկս յատուկ հոգատարութիւն ուներ, յատուկ սեր ուներ մեր հայ ազգականների նկատմամբ: Ճիշտն ասած՝ արդէն ուրիշ ազգականներ չունէինք էլ: Քանի որ հայրական կողմից պապս փաստօրէն փախստական էր եւ իր ինքնութիւնը փոխել էր, նրա ազգականներին մենք չենք ճանաչել: Հայրս էլ պետական պաշտօնեայ էր, անընդհատ

տեղից տեղ էր տեղափոխում, եւ հայրական կողմի ազգականներին հետ էլ մենք կապեր չենք ունեցել: Այսինքն որոշապէս իմ ազգակցութիւնն ամբողջովին մայրիկիցս էր գալիս: Իհարկէ ունեւ նաեւ մօրաքոյրեր, քեռիներ եւ նրանց զաւակները: Մօրաքոյրերս ճիշտ նոյն կերպ կապուած են Բոգօ քեռու ընտանիքին եւ, կարելի է ասել, մեր զգացողութիւնը նոյնն է: Ես պարզապէս աւելի կապուած եմ, միասին ենք մեծացել, տեւական ժամանակ նոյն տանն ենք ապրել, եւ հենց հիմա էլ Ստամբուլում իմ ամենամտերիմ ընտանիքը Յակոբ դայուս Սարգիս որդու ընտանիքն է:

- *Դուք, սակայն, հայկական ինքնութիւն չունեք, ես ձեզ ճիշտ եմ հասկանում:*

- Ես հայ չեմ, անշուշտ: Չնայած իմ բոլոր ազգականներն, իսկապէս, կարծես թէ հայեր են:

- *Քույրդ էք ձեզ զգում:*

- Եթէ ստիպուած լինեմ այդ հարցին շատ որոշակի պատասխանել՝ երեւի այո: Քուրդ չեմ զգում ինքս ինձ, Բայց հաւանաբար քուրդ եմ: Սակայն քրդերէն չգիտեմ, եւ հայրս էլ միշտ զգուշացնում էր հեռու մնալ քրդերից: Արդէն քուրդ ազգականներին հետ կապեր չունէինք նաեւ հայրիկին պնդումով: Բայց աւելի ճիշտ պատասխանն այն կը լինի, որ երկուութիւն ունեւ: Մասամբ նաեւ հայ եմ զգում ինքս ինձ:

- *Դժուար չէ՞ այդ երկուութեամբ ապրելը:*

- Հաւանաբար այո, եթէ ինքդ քեզ անընդհատ հարցեր տաս: Սակայն միւս կողմից լաւ բան էլ կայ ազատութիւն է տալիս: Պարտաւորութիւններիդ բեռը նուազում է, աւելի ազատ ես մտածում, կարծում եմ՝ նաեւ աւելի անաչառ:

ԻՍՐԱՅԷԼՅԻՆԵՐԻ, ՅՈՅՆԵՐԻ, ՎՐԱՅԻՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՍԲ ԱՏԵԼՈՒԹԻՒՆ ԶԿԱՅ. ՄԵԾ ԱՏԵԼՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՍԲ Է

2011 Մեպտեմբերի 23ին Ստամբուլի Շիշլի թաղամասում Արսեն Կարակոչը պատմեց իր ընտանիքի պատմությունը եւ քրիստոնեւորեանը վերադառնալու իր ջանքերի մասին: Ջրոյցը տեղի է ունեցել թրքերէնով, սղագրել է թարգմանել է Սեդա Գրիգորեանը:

Արսենին խնդրում եմ պատմել իր ընտանիքի պատմությունը, սկսած այն պայպից, որի մասին ընտանեկան յիշողութիւններ կան պահպանուած: Արսենը հպարտութեամբ ասում է, որ ինքը ծագումով Փալուից⁷² է, իսկ Փալուն շատ հոյակաւոր է, այնտեղ Բինգէօլը⁷³ կայ, ընդամենը երեսունեկից կմ. հեռաւորութեամբ, մէկուկէս ժամուայ ճանապարհ:

- Իմ պապերը բոլորը Փալուից են եղել, Էրզրումից: Պապերս տաս սերունդ, քսան սերունդ՝ բոլորը Փալուից են եղել: Մերոնք երբեք գաղթական չեն եղել, միշտ այնտեղ են ապրել: Մենք Փալուի ամենամեծ աշիրէթն⁷⁴ ենք եղել: Ընդհանրապէս դա Օլոսեան աշիրէթն էր, բայց հիմա Ուլուսեան են գրում: Ինքնութեան թղթերում այժմ Ուլուսեան կայ: Արդէն շատ բան չգիտեմ անցեալի մեր կեանքի մասին, քանի որ մեր ընտանիքի կեանքն ընդհատուել է: Արդէն շատ փաստաթղթեր էլ չունենք: Ինչ որ գիտենք՝ միայն 1915ի վերաբերեալ պատմածները գիտենք: Ջարդի ժամանակ մեր աշիրէթից ութսուն հոգի սպանեցին (Soykırımında ailemizde seksen kişi resmi olarak öldürüldü): Արդէն իսկ մեծ ընտանիք էինք, երեք գիւղ մենք էինք: Խոշմաթ⁷⁵, Հաւրաթ⁷⁶, Սեքրաթ⁷⁷: Այս երեք գիւղերի անունները դեռ նոյն ձեւով արտասանում են, չեն փոխուած... Հարաւում քրդական անունները փոխուեցին, բայց այս երեքը փոխուած չեն: Հին հայ գիւղերի անունները չեն կարող փոխել, Հոշմաթը չեն կարող փոխել: Օրինակ Սասունում, Եոզգաթում, այդ տեղերում անունները փոխուեցին, բայց մեզ մօտ հին անունները, որ հայկական են եղել, մնացել են: Բալուում քրդերի գիւղերը լեռներում էին, հայերի գիւղերը միշտ ձորերում էին, քաղաքներին աւելի մօտ էին, քաղաքներում էլ հայեր էին ապրում: Ցեղասպանութեան ժամանակ մեծ հայրիկիս արտրեցին Սուրիա: 1922-23ին վերադարձաւ: Երբ որ վերադարձաւ, այս անգամ իր գիւղը չգնաց, Քարաքոչան⁷⁸ գիւղը գնաց: Հայրս, հօրաքոյրս, բոլորն էլ այնտեղ Քարաքոչանում են ծնուել: Իր գիւղը չի գնում մեծ հայրիկս, քանի որ այն ժամանակ կառավարութիւնը այդ կողմի բոլոր գիւղերը տուել էր բալկաններից եկած թուրքերին: Քանի որ այնտեղ քրդերը շատ էին, քրդերը մնացել էին իրենց տեղերում, հայերի ջարդերից ու արքայից յետոյ

բալկաններից թուրքեր բերեցին նստեցրին, որպեսզի քրդերին նուազեցնեին: Իսկ Քարաքոչան հայրս գնաց, քանի որ այնտեղ ծանօթ կար, կապ կար: Քարաքոչանի հայերին էլ էին աքսորել, բայց այնտեղ բալկաններից եկած միայն մեկ թուրք ընտանիք էր նստել: Միայն մեկ ընտանիք: Մինչևի հիմա նրանցից Քարաքոչանում երկու ծեր մարդ են ապրում: Միայն նրանք են մնացել: Փալուն Միջին Արեւելքի առեւտրական կենտրոնն էր: Պապերս Թուրքիայի այդ շրջաններում թերեւս չորրորդ-հինգերորդ հարուստներից էին: Էլազիկից, Քեբանից անմիջապես յետոյ նրանց հողերն էին սկսում: Այդտեղի բոլոր հողերն իրենցն էին: Իմ մեծ հորս պատմածների համաձայն շատ հարուստ ընտանիք էր: Միշտ Ամերիկայի հետ կապեր են ունեցել, գնացել եկել են: Տղամարդիկ՝ քառասուն հոգի չորս տարով գնում էին այնտեղ աշխատում, փողը բերում էին: Կանայք միշտ տանն էին: Չորս տարին մեկ վերադառնում էին, հողեր էին գնում, կալուածքներ... Եւ նրանցից միայն մեկ մեծ հայրս ողջ մնաց, եւ իր երկու հորեղբայրները: Մէկը Խորենն է, անունը Խորեն է: Ամերիկա գնաց: Միւսի անունը Պողոս էր: Նա էլ Ֆրանսիա գնաց: Բայց մեծ հայրս նրանց մինչևի իր մահը երբեք չտեսաւ: Չորս երկու բոյրերը... տասնհինգ-տասնվեց տարեկան աղջիկներ, տարան ասկեարները, եւ այդպէս էլ չիմացան ի՞նչ արեցին, ի՞նչ եղաւ իրենց ճակատագրերը... չգիտեն՝ մեռա՞ն, ամուսնացա՞ն, ի՞նչ եղան: Գուցէ գերի տարան, չգիտեն ոչինչ:

Պապս 15 թուին քսանմէկ տարեկան էր, ամուսնացած չէր դեռ: Նրանց բոլորին Միրիա քեցին, բայց քչերը հասան, եւ միմեանցից բաժանուած էին ճանապարհին: Պապս, Խորենը եւ Պողոսը այլեւս միմեանց չտեսան: Մեծ հորս երկու հորեղբայրները, մօր հորեղբայրներն էլ գնացին, բայց երբեք իրար չտեսան: Մեծ հայրս Պաղտատ երկաթուղու վրայ էր աշխատում: Ես վստահ եմ, որ Յեղասպանութեան բոլոր հարցը այս երկաթուղուն վրայ է: Օսմանցիների Արդուլ Համիդի եւ Գերմանիայի միջեւ համաձայնագրութիւն կար այդ երկաթուղու համար⁷⁹: Քանի՞ կիլոմետր է: Եւ այդ երկաթուղու վրայ աշխատող բոլոր ճարտարապետները, աշխատողները, վարպետները հայ էին: Մեծ դրամ կար: Այդ ժամանակ իթթիհատականներն էլ ուզում էին քրիստոնեայ համայնքը ջնջել... սա էր, բայց... Մի կողմից հայերին դրամը չտանք՝ մեզ կը մնայ մտածեցին, միւս կողմից՝ հայերը կ'ոչնչացնենք իթթիհատականների ծրագիրը կը լրանայ: Ես երկար տարիներ Գերմանիա ապրեցի: Գերմանական բանկն էլ հայերին պարտք ուներ, հարիւր միլիոն դոլար: Հայերին ջարդելով բոլորը շահում էին: Գերմանացիներն էլ մատ ունեն Յեղասպանութեան մեջ, վերջում արդէն վճարեցին: Ամբողջը ինչ եղաւ, գերմանական սպաների ներկայութեամբ եւ նրանց հսկողութեամբ եղաւ: Նրանք պատրուակներ բոնեցին՝ իբր

հայերը ռուսներին մօտեցան: Մնացած ամեն ինչից զատ նաեւ այլ տնտեսական պատճառներ կային: Այդ ժամանակ Օսմանեան ամենահարուստ ազգը, ժողովուրդը հայերն էին: Հայերի ունեցումը հանգիստ չէր տալիս, տնտեսական պատճառներ էին: Յետոյ էլ՝ նոր ազգ էին հիմնում թուրքական ազգը, նոր պետութիւն: Հայերի ունեցումըն էլ իրենց մնաց, այս նորերին: Տնտեսական պատճառներ էին: Մուսուլմանների մէջ քարոզութիւն արեցին, բորբոքեցին, բողոքեցին՝ իբրեւ թէ քրիստոնեաները ձեզ կոտորելու են: Դրանից բացի սուննի քրդերին ու ալեւիներին իրար դէմ հանեցին, սրանք էլ իրար կոտորեցին:

- *Արսէն, բայց եթէ վերադառնանք յիշողութիւններին, ձեր գերդաստանից ութսուն հոգի սպանեցին, քանի՞ սը կենդանի մնացին:*

- Մեծ մօրս քոյրը ապրում է: Այստեղ՝ Ստամբուլում է, Քաղքէոյում, ես իրեն տեսել եմ: Մեծ հօրս կողմից միայն խորենը, Պօղոսն ու Թորգոմը կենդանի մնացին, մէկ էլ իմ պապս: Հինգ մարդ: Դրանցից միայն պապս վերադարձաւ:

- *Իսկ ուրիշ գերդաստաններից հայեր վերադարձա՞ն, կամ՝ կենդանի մնացի՞ն:*

- Երբեք չիմացայ:

- *Քարաքոչանում ձեր պապից բացի ուրիշ հայեր չկայի՞ն արդէն:*

- Ոչ, Քարաքոչանից միայն մէկ ընտանիք է վերադարձել, Թօփալեան ընտանիքը: Միրիայից վերադարձան, բայց տեսան, որ պայմանները խաղաղ չեն, գնացին Միրիա եւ այնտեղից՝ Երեւան: Իմ ծնած գիւղս Օխու⁸⁰ է անունը, հին հայկական անունն է, Քարաքոչանի մօտ: Քրդերը հայերից յետոյ անունը փոխեցին, Yeğ/Եղ/Եի կոչեցին, յետոյ թուրքերը փոխեցին, Բուլգուրջուք կոչեցին: Բուլգուրը ձաւարն է: Մեր գիւղում երկու ընտանիք կար: Երբ որ պապս Քարաքոչանի մէջ հաստատուեց, Օխու երկու ընտանիք կար, երկու աշիրէթ: Աշիրէթ չէ, երկու ընտանիք: Մէկը Ազնաուր, մինչեւ հիմա իսկ Քարաքոչանի ամենամեծ ընտանիքն է: Իսկապէս գօրաւոր աշիրէթներ էին: Նոյնիսկ Յեղասպանութեան ժամանակ այդ մարդիկ չլքեցին, չգնացին: Նրանք իրենց ընտանիքներն առան, կողքի գիւղերը գնացին, թաքնուեցին, որոշ ժամանակ տարբեր տեղեր մնացին, երեք-չորս կիլոմետր հեռաւորութեամբ, վերջը վերադարձան Քարաքոչան: Մէկը Ազնաուր ընտանիքն էր, միւսը Թօփալեան ընտանիքը: Ետ են վերադարձել, իրենց գիւղին մօտ շատ պզտիկ երկու երեք կիլոմետր հեռաւորութեան պզտիկ գիւղում տեղաւորուել են: Բայց այնտեղ մի աղա կար, պետութեան պաշտօնեայ էր, պետութեան համար էր աշխատում, ուզում է նրանց փողերը իւրացնել: Լուր է տալիս մահմեդական քրդերին, գալիս են կոտորում: Ազնաուրեան ընտանիքից մէկը չմնաց: Ազնաուրներին բայց պետութիւնը չէ, մահմեդական քրդերը սպանեցին: Այդ սպանող քրդերն էլ

իրենց մօտ աշխատողներին: Յետոյ նրանց փոխարէն մահմեդական քրդեր բնակուեցին: Բսկ Թօփալեանների ազգն էլ, ինչպէս ասացի, ետ վերադարձաւ Սիրիա⁶¹:

Մեծ հայրս Քարաքոչան վերադարձի ժամանակ այնտեղ մի աղա կար: Քուրդ աղա էր, որտեղից լինելը յայտնի չէր, բայց պետութեան դէմ մարդ էր: Նա մեծ հայրիկիս պաշտպանում է: Մեծ հայրս նրա մօտ էր աշխատում, եւ այդ աղան տուն է տալիս նրան: Երբ երեսուն տարեկանը լրանում է, ասում է՝ քեզ պիտի ամուսնացնեմ: Մեծ հայրս ասում է՝ ինձ չես կարող այստեղ ամուսնացնել: Չէ, - ասում է, - ես քեզ հայի հետ պիտի ամուսնացնեմ: Մէկը կայ Փալու, զազա քրդեր են, 15 թուին նրանց երեք-չորս տարեկան մի աղջիկ երեխայ են պահ տուել: Ողջ է մնացել, հիմա մեծացել է: - Այդպէս աղան ինքն ամուսնացնում է հայ աղջկայ հետ, տուն են շինում, եւ այդտեղ ապրում են: Արդէն ամէն բան վերջացել էր, եւ իր բնական կեանքն է սկսում: Քարաքոչանում են ապրում: Քարաքոչանը չէ՝ որ դատարակուել էր հայերից, եւ տարբեր կողմերից այդտեղ մարդիկ են գալիս ապրելու: Մահմեդական քրդեր: Յետոյ, սակայն, կը պարզուի, որ դրանք հայեր են, բոլորից թաքնուում են: Բայց Պաղտատի երկաթուղու աշխատանքները դեռ չէին աւարտուել, եւ մեծ հայրս ամուսնանալուց յետոյ գնում է այնտեղ աշխատելու: Երկաթուղու շինարարութիւնից յետոյ է հիմնական վերադառնում, բայց այդ ընթացքում երեխաներ են ծնում՝ երեք տղայ, երեք աղջիկ: Աղջիկներից մէկը տասնեօթ տարեկանում մահանում է: Մեծ ինքն տղաները մեծանում են, պիտի կարգուեն, եւ աղջկայ հարցը շատ բարդ էր: Հայ աղջիկ չկայ: Պիտի գտնեն, մէկը պիտի տեղն ասի: Եթէ հայեր կան էլ՝ թաքնուած են, յայտնի չեն անում իրենց հայ լինելը: Ինչպէս մեր մօտ՝ Քարաքոչանում: Վերջը յայտնի եղաւ, որ այդ քուրդերի մէջ հայեր էին: Քուրդ լինելը գիտէինք, բայց չգիտէինք, որ հայ են: Շատ ուշ, շատ ուշ իմացանք: Իրենք իրենց մէջ գիտէին հայ լինելը, միայն մենք չգիտէինք: Յայտնի էր միայն մեծ հայրիկիս հայ լինելը: Այդպիսով նրանք գիտէին մեր հայ լինելը, բայց մենք չգիտէինք իրենցը, որովհետեւ անունը Սուստաֆա էր, չգիտեմ ինչ էր... շատ, շատ ուշ իմացանք նրանց հայ լինելը: Նրանք իմ մեծ հայրիկից շատ ուշ էին եկել, որպէս քուրդ էին եկել, մենք էլ որպէս քուրդ գիտէինք իրենց: Ես պզտիկ էի, ջուր էի տանում այդ Սուստաֆային: Գիւղում մի լաւ, պաղ աղբիւր կար, ահագին մարդ գնում էր այդ աղբիւրը, բայց նրանց իր դոյլը չէր տալիս, միայն ինձ էր տալիս եւ խնդրում իր համար ջուր բերեմ: Մի օր հարցրի մեծ ինքն, թէ ինչու՝ միշտ միայն ինձ է խնդրում ջուր բերեմ իր համար, ինչու՝ ուրիշ երեխաների չի ասում: Մեծ հայրս ասաց՝ «տե՛ս, տղաս, նա քեզ շատ է սիրում, որովհետեւ դու հայ ես, այդ պատճառով է միշտ քեզ խնդրում: Նա էլ հայ է»: Ես շուրաւ իմ մնացել ինչպէ՛ս կարող է հայ լինել, եթէ մզկիթ է գնում, նամազ է բռնում, ինչպէ՛ս հայ է: Պապս

ասաց «Վախից է այդպէս անում»: Երկար գաղտնի էին մնում: Բայց վերջը բոլորին յայտնի էր, բոլորը գիտէին: Այդ ընտանիքի մի մասը դեռ այնտեղ է: Որպէս մահմեդական են յայտնի: Բայց վերջը իրենցից էլ գնացին: Իրենց հայրթիւնը յայտնի եղաւ, այլեւս մնալ չէին կարող: Տասնհինգ տարի առաջ Գերմանիա գնացին: Նախ էլազիգ⁸² գնացին, յետոյ Գերմանիա: Այդ Մուստաֆան տասնվեց հաստ զաւակ ունէր, տասնմէկ տղայ, հինգ աղջիկ, բոլորը մէկ կնոջից: Ես Գերմանիա Համբուրգում էի, իրենք էլ Համբուրգ եկան, այնտեղ մկրտուեցին: Գերմանական եկեղեցու մէջ:

- *Ես ուզում եմ հասկանալ՝ ինչու՞ մէկը յայտնի արեց իր հայ լինելը, միւսները՝ չէ: Եթէ վտանգ կար՝ բոլորի համար կար:*

- Վտանգը տարբեր էր: Իմ մեծ հայրիկիս հայ լինելը արդէն սկզբից յայտնի էր: Այդ աղան, որի ընտանիքը մինչեւ այսօր այնտեղ է ապրում, իր զաւակները, իր թոռները դեռ այնտեղ են ապրում, մեզ պաշտպանում էին, մեզ ոչ մէկը չէր կարող բան ասել: Հայրս հիմա հիւանդ է, նրանք ամէն օր հեռաձայնում են հարցնելու, թէ ինչպէ՞ս է: Արդէն սկզբից գիտէին մեր հայ լինելը: Իսկ ուշ եկածները, որ յայտնի չէին արել իրենց հայ լինելը, որեւէ մէկից պաշտպանուել չէին կարող: Իրականում մեր թղթերում, մեր վկայականներում էլ իսլամ էր գրուած: Այսինքն՝ մենք հայ էինք, մեզ հայ գիտէինք, ուրիշներն էլ մեզ հայ գիտէին, բայց թղթերով մահմեդական էինք: Թղթերով մահմեդական էինք, բայց մզկիթ չէինք գնում, նամազ չէինք բռնում: Դա բոլորին հասկանալի էր: Իսկ իրենք բոլորի համար մահմեդական էին, թղթերով մահմեդական էին, բայց միայն իրենք իրենց մէջ հայ էին, իրենք իրենց համար հայ էին: Հենց որ դա յայտնի եղաւ, հենց որ այդ մասին խօսակցութիւններ եղան, արդէն վտանգաւոր էր: Նրանք շատ էին բազմացել, պատկերացրէք՝ ութսուն ընտանիք, ամէն ընտանիքում միջինը տաս մարդ կայ: Բայց սրանք յայտնիներն են: Իրականում ասելի շատ են: Ոմանց թուրք գիտեն, ոմանց քուրդ գիտեն, բայց հայ են իրականում: Մահմեդական ձեւացնող, բայց հայ եղող:

- *Գուցէ դրանք միայն ենթադրութիւններ են: Գուցէ միայն դու՞ք էք այդպէս կարծում: Չէր ծանօթների օրինակով էք դատում, բայց գուցէ ուրիշները չկա՞ն: Չէ՞ որ վստահ չգիտէք, այդ մուսուլմանները նախկինում հայ էի՞ն, թէ՞ ոչ:*

- Մեծ հայրս բոլորը գիտէր: Բոլորին ճանաչում էր: Յետոյ շատ բան իմացուեց: Երկու քոյրիկ ունեմ այնտեղ ապրող: Մէկը հիմա Գերմանիա է, իսկ միւս քոյրս դեռ այնտեղ է: Նրանք շատ լաւ տեղեակ են:

- *Տեսէք, իրենց գիւղում ապրող այդ մարդկանց մասին մեծ հայրդ շատ ուշ իմացաւ, որ հայ են: Ուրիշ տեղեր ապրողների մասին ինչպէ՞ս կարող էր իմանալ:*

- Մեծ հայրս ամենը գիտեր: Փալուի մեջ աշխատողները բոլորն էլ երկաթուղու վրայ էին աշխատել, մեծ հայրս բոլորին էլ ճանաչում էր: Մեծ հայրս ասում էր, որ դրանք շատ են: Այն, որ ինքը ստոյգ գիտի, ութսուն տուն, ամեն տան մեջ տասը հոգի կան: Բայց դրանից զատ էլ հիմա շատերն ասում են իրենց հայ լինելու մասին: Հիմա առաջուայ պէս չէ: Իմ քեռայրս, մայրը հայ է, ասում էր՝ հօրս չեմ սիրում: Իր տղան, Անմէք էր անունը, գնաց դատարան տուեց Գերմանիայի մեջ եւ Արմեն արեց իր անունը: Մեծ տատը հայ էր՝ հայկական կողմը սիրեցին: Քրդական կողմը չէին սիրում: Օրինակ, նրա Մելիքէ քոյրը, հինգ-վեց տարի տարբերություն ունենք իրար միջեւ, մի փոքր խենթ է, ամէն ինչը Բարձրաձայն ասում է, վախ չունի: Նա մեզ ընդունեց, բայց իր հայրական՝ քրդական կողմը չի ընդունում: Այդ ընտանիքի մեջ այդպիսի ընտրություն կայ: Եւ արդէն շատերը կան, որ տատի կամ պապի պատճառով իրենց հայկական կողմի ազգականներին են ընտրում:

- *Բալկաններից բերուած եւ հայերի գիւղերում բնակեցուած մահմեդականների մեջ վստահ, որ հայեր չկան: Բալուի գիւղերը, որտեղից հայերին քշեցին, սերբեր, ալբաններ, Բալկաններից մարդկանց բերեցին...*

- Քարաքոչում բալկաններից բերուածները լրիւ Ռումինիայից են, Հարաւսլաւիայից բոսնիացիներ, առնաւորապէս... կառավարութիւնը նրանց հայերի տները տուեց: Բայց նրանք այնտեղ երկար չկարողացան ապրել: Ինչու: Որովհետեւ քիւրդները հանգիստ չթողեցին: Շատերը միայն երկու-երեք տարի մնացին: Քիւրդները ամէկին էլ վտղեցին եւ իրենք տեղաւորուեցին: Քիւրդները շատ դժգոհ էին նրանց գալու պատճառով: Արդէն կադաստրի մասին երբ որ խօսում ենք, արդէն յայտնի է, որ կառավարութիւնը այս նոր կալուածաթղթերը հենց քրդերին է տալիս: Այսինքն հայերի նախկին ունեցուածքը հենց հիմա օրէնքով քիւրդերին է տալիս: Բայց մեր կալուածաթղթերը կան: Մենք շատ կալուածաթղթեր ունենք օսմանական: Արաբերէնով է գրած: Բոլորը պահել ենք: Մեր տներում են: Տօրեղբայրներս էլ ունեն: Սակայն կառավարութիւնը նոր կանոնադրութիւն արեց, որպէսզի քանի դեռ այդ բալկանցիների կալուածները չկարգաւորուեն, որեւէ իրաւունք չտրուի հին կալուածաթղթերի նկատմամբ: Բայց ահագին մարդկանց կալուածաթղթերն էլ այրեցին, ոչնչացրին: Անցեալ տարի գնացի, հօրս ընտանիքի անձնագրի պատճէնը հանեցի: Ինձ այդ թուղթը պէտք էր, որովհետեւ Հոլանդիայում Յովհաննէս անունով մի եղբայր ունեմ, ուզում էր մկրտուել, եւ այնտեղ իր ծնուած երկրի փաստաթղթերում արձանագրուած անունների հիմքերի կարիքը կար: Այսինքն՝ որ պապերը հայ են եղել: Պատրիարքութեանը խնդրեցինք, թուղթ չտուեցին: Ասել էին՝ դուք հայ չէք: Ինչպէ՛ս հայ չենք, եթէ իր անձնագրում Օհանէս Քարաքաշ է

գրուած: Գնացի Փալու կենտրոն: Ինձ ասացին, որ ձեր ընտանիքի անձնագրի գրութիւնները Քովանջըլար⁸³ գիւղում պէտք է լինի: Մեր անձնագրի գրութիւնները բոլորն էլ Քովանջըլար է: Գնացի Քովանջըլար, այնտեղի պաշտօնեան նայում է թղթին ու կոպիտ ասում է դու ինչպիսի՞ թղթի համար ես եկել: Շատ կոշտ է խօսում: Ես էլ բարկանում եմ, բռնում մարդու երեսին բռնեցնով խփում եմ: Պարզ է՝ տանում են ռատիկանութիւն, բացատրութիւններ, կարող էր դատի հարց դառնալ: Յետոյ փորձում եմ գնալ Քարաքոչան եւ այդ թուղթն այնտեղից վերցնել: Այնտեղի պաշտօնեան էլ տիգրանակերտցի⁸⁴ մի երիտասարդ է: Նրան ասում եմ՝ ես հայ եմ, անձնագիրս այստեղ է, ես ուզում եմ իմ ընտանիքի անձնագրի հիմք հանդիսացող փաստաթղթերը վերցնել: Ասում է՝ Քովանջըլարում է, ինչու՞ այնտեղ չես գնում: Բոլորը պատմում եմ: Պաշտօնեան էլ ասում է՝ ես քեզ մի թուղթ կը տամ, այդ թուղթն ա՛ռ, գնա՛, իմ անունս էլ տուր: Եթէ չտան, ես քո ողջ գերդաստանի թուղթը կը հանեմ: Գնում եմ Քովանջըլար՝ կրկին չեն տալիս: Այդ ժամանակ մտածում եմ մօրեղբօրս դիմել: Մօրեղբայրս էլ այդտեղի ամենավտանգաւոր աշիրէթներինց մէկից է: Մայրը հայ է, հայրը քուրդ: Չանգում եմ մօրեղբօրս: Մօրեղբայրս հեռախօսով խօսում է Քովանջըլարի պաշտօնեայի հետ, վերջը՝ «շատ հազար ներողութիւն, սխալութիւն է եղել, շատ ներողութիւն, ես չգիտեի, որ դուք Ռամազանի քրոջ տղան էք»: Ե, քրոջ տղան եմ, քրոջ տղան չեմ՝ ի՞նչ տարբերութիւն: Իրականում տարբերութիւնն այն է, որ հայ եմ: Համակարգիչը բերեց, ստուգեց Ուլուսեան ընտանիքը յետոյ Քարաքաշ է դարձել, այո... Պապն ո՞վ է, տատն ո՞վ է, երեխաներն ովքե՞ր են: Բոլորը հայեր են: Ես այդ թղթերը բոլորը հանեցի, որպէսզի եղբայրս Հոլանդիայում մկրտուի: Որովհետեւ չտուեցին մեզ պատրիարքութիւնից հայ լինելու մասին տեղեկանք, իսկ մենք պէտք ունէինք բացատրելու, ցոյց տալու՝ ով էինք: Իսկապէս հայեր էինք:

Այնտեղ՝ բողոքական եկեղեցու մէջ դա ստացուեց, եղբայրս մկրտուեց: Բայց այստեղ Ստամբուլի պատրիարքարանում չի ստացում: Դուք հայեր չեք,- ասում են: Ես էլ գնացի Հայաստանում մկրտուեցի: 1995ին: Միմոն պգոիկ եղբայրս էլ այնտեղ մկրտուեց, նրա զաւակներն էլ: Միմոն եղբայրս Գերմանիայում էր ամուսնացած, Գերմանիայից գնաց Երեսանում մկրտուեց:

- *Ձեր ընտանիքը Բալուից ինչու՞ գնաց Գերմանիա, առիթը հայ լինե՞լն էր, թէ՞ կապ չուներ հայ լինելը:*

- Անպատճառ: 1990ականներին շատ մարդիկ գնացին: Քիւրդերը շատ գնացին: Այդ շրջաններում շատ ճնշում կար յատկապէս քիւրդերի նկատմամբ, փողոցում էլ մարդիկ էին մահանում: Շատ անմեղ մարդիկ մեռան: Մենք՝ հայերս էլ մտածեցինք, որ մի օր մեր վրայ է շուռ գալու:

Իրականության մեջ մենք ընտանիքով էինք ուզում գնալ, բայց մայրս եւ հայրս չուզեցին գալ: Հիմա բոլորս արդէն Ստամբուլում ենք: Փալուում հիմա երեք քոյր ունեմ, մի քոյրս էլ Գերմանիա գնաց: Այնտեղ դեռ հօրեղբորս ութ աղջիկները կան: Գիւղում մենք նոր տուն ենք շինում: Մեր գիւղը մենք ամբողջովին չենք լքել:

- *Բայց գիւղում մկրտուած հայ կա յ:*

- Այո, չորս-հինգ հոգի կայ, լաւ գիտեմ: Բայց նրանք էլ Գերմանիա գնացին: Որովհետեւ իրենց անձնագրի մէջ իսլամ են գրում: Մարդն ասում է՝ ես չեմ ուզում իսլամ գրուի, սա պետութեան բռնի պարտադրած բան է եղել, որովհետեւ ես իսլամ չեմ ու երբեք չեմ եղել: Դատի են տալիս, դատաւորն ընդունում է, բայց դատախազն առարկում է, եւ չի ստացում: Եթէ դու Պոլիս ես ծնուել՝ աւելի հեշտ է, բայց Անատոլիայում կրօնը փոխելը դժուար բան է: Վերջին տարիներին որոշ բաներ փոխուած են, յատկապէս Տիգրանակերտում աւելի լաւ է, որովհետեւ քաղաքապետը քիւրդ է եւ այնտեղի քաղաքապետութիւնը ընդառաջում է: Բայց յատկապէս վաթսուևական թուականները շատ դժուար տարիներ էին, եւ եօթանասունականներին՝ յատկապէս:

- *Իսկ կա՞ն արդեօք քրդեր, որոնց մայրը, տատը հայ են, եւ իրենք հիմա քրիստոնեայ են դառնում:*

- Կան, շատ կան: Եւ աւելի շատ քիւրդերն են խօսում այն մասին, թէ իբր ես քիւրդ եմ, բայց գերդաստանիս մէջ հայեր կան: Հպարտանում են: Քրիստոնեայ դարձողներին էլ գէշ չեն նայում: Եթէ գէշ կը նայեն ասեմ՝ սխալ կը լինի: Հայերն աւելի շատ վախեր ունեն:

- *Հիմա, որ դուք մկրտուել էք, եւ առհասարակ Ստամբուլում գտնուող Բայլուի հայերը Ստամբուլի հայերի հետ ի՞նչ շփում, ի՞նչ յարաբերութիւն ունեն:*

- Յարաբերութիւններ ունենք, բայց դժբախտաբար սա է, որ ինձ շատ վրդովեցնում է: Ես ուրիշների մասին չեմ կարող ասել, ես իմ գլխի եկածը կ'ասեմ, որպէսզի աւելի լաւ հասկացուի: Երկու տարի առաջ Գերմանիայից վերադարձայ եւ այստեղ հաստատուեցի: Գնում-գալիս եմ, բայց այստեղ եմ ապրում: Իմ տանն մօտ հայկական վարժարան կայ, եւ երկու հասն էլ եկեղեցի կայ: Գնացի այդ եկեղեցիներից մէկը: Իմ հօրեղբորս զաւակները բոլորն էլ այդ եկեղեցու թաղային խորհրդի վարչութեան մէջ են: Բայց ես եկեղեցի եմ գնում՝ ինձ գէշ աչքով են նայում: Մի շաբաթ, երկու շաբաթ, երրորդ շաբաթը չդիմացայ եւ Տէր Հօր մօտ գնացի, - ես Գերմանիայից եմ վերադարձել, ես հայ եմ, ի՞նչու են ինձ գէշ նայում: Ի՞նչու համայնքի մէջ մեր մասին ասում են՝ «սրանք քրդեր են, ի՞նչու են մեր եկեղեցին գալիս»: Ձեր եկեղեցու վարչութեան մէջ Մուրատ Քարաքաշ կայ, նա իմ հարազատ հօրեղբոր զաւակն է, եթէ նա հայ է, ե՞ս ինչ եմ: Նոյն շաբաթն ենք ծնուել, նոյն տարիքի ենք: Ի՞նչպէս ես քիւրդ կը

լինեմ, նրանք լաւ հայեր կը լինեն, ես սա չեմ հասկանում: Այդպէս էլ ասացի: Եթէ դուք այսպէս շարունակէք, եթէ դուք այսպէս ճանաչէք, մի օր կ'ոչնչանան մեր արմատները: Հիմա եկեղեցի չեմ գնում: Պատրիարքարան գնում եմ մեկումէջ՝ ծանօթանում, զրուցում: Հիմա ես այլեւս եկեղեցի չեմ գնում, բայց Բայաջըղ գիւղի եկեղեցին ինձ ընդունում է, այնտեղ գնում եմ, մարդկանց հետ հանդիպում եմ, զրուցում եմ: Բայց մինչեւ Բայաջըղ գիւղը հասնեմ՝ տաս հատ եկեղեցի եմ անցնում: Ի՞նչու: Ես հիմա գիտեմ, որ ինձ նման շատ հայեր կան Աթաշեհիր⁸⁵: Ես գիտեմ, որ հարիւր ընտանիք կայ այնտեղ հայ դերսիմցի: Ամէն ընտանիքում եթէ միայն երկու մարդ հաշուես՝ երկու հարիւր մարդ է արդէն, հայեր են: Բայց չեն ընդունում փաստօրէն: Այստեղ ասում են՝ մենք համայնք ենք (Թուրքիայում համայնքը կրօնական հիմքով միաւորն է ընկալւում - Հ.Խ.): Ո՛չ: Իրաւունք չունենք: Մենք համայնք չենք, մենք ազգ ենք:

- *Ի՞նչու ձեր կարծիքով ձեր հօրեղբորորդի Մուրադին ընդունեցին, ձեզ, ձեր կարծիքով, չեն ընդունում:*

Կարծում եմ չեն ուզում օտար մեկին ներս առնել, եւ ինձ ու իմ նմաններին օտար են դիտում: Ես դրամի պէտք չունեմ, դրամ ունեմ, կարող եմ նոյնիսկ օգնել: Օգնութեան համար չէ, որ ուզում եմ շփուել: Տե՛ս՝ օրինակ ասեմ: Սկիւտարում (թաղամաս Ստամբուլում - Հ.Խ.) Միհրան Փրկիչը⁸⁶ կայ, Դերսիմից է, Դերսիմահայերի Միութիւն է ստեղծել: Նրանք ուզում են դերսիմահայերի ինքնութիւնը վերադարձնել: Մենք էլ Միհրանին ասացինք՝ արի մի ճաշկերոյք կազմակերպեսք, ում որ ճանաչում ենք՝ հրաւիրենք, թող գան, շփուեն, միմեանց ճանաչեն: Միհրանը գնացել է եկեղեցի, խնդրել է եկեղեցու սրահը տրամադրեն հիւրասիրութեան համար: Չտուեցին: Բոլորին տալիս են, Միհրանին չտուեցին: Դրամ պիտի տաք,- ասացին:- Ի՞նչու: Հօրեղբայրս, իր որդին, իր աղջիկը, ամուսինը այդ եկեղեցու վարչութեան մէջ են: Ես գնացի, ասացի,- տես, Կարօ, յիշու՛մ ես դու այս նոյն եկեղեցու մէջ զաւակ մկրտեցիր եւ այդ ատիթով խնջոյք տուեցիր, եւ ու քոյրս էլ Գերմանիայից եկանք այդ մկրտութեան ատիթով...: Հիմա դու Միհրանից դրամ ես ուզում, այն դէպքում, երբ ես ու Միհրանը մեր գրպանից ծախս պիտի անենք, մարդկանց հաւաքենք՝ միմեանց հետ շփուեն, ծանօթանան: Այս նպատակի համար Միհրանից դրամ էք ուզում: Այսպէս է, որ ասում եմ՝ մեզ չեն ընդունում:

- *Այդ ճաշկերոյթը կարո՞ղ էք Բոյաջիղի եկեղեցում անել:*

- Եթէ իրենց խնդրէի՝ չէին մերժի, բայց հեռու է: Մեր նպատակը սա է. Ստամբուլի ասիական ասիին ահագին քիւրդեր կան⁸⁷, ալեւի հայեր կան: Նրանք մեզ նման չեն: Մենք ծնուելու պահից իսկ գիտինք հայ լինելնիս, բայց իրենք նոր սովորեցին, նոր իմացան: Նրանց պէտք է քաջալերենք, իրենց ձեռքը բռնենք, ուշադրութիւն դարձնենք: Նրանց լիակատար

քրդանալը շատ հեշտ է, հայ վերադառնալն է դժուար: Դժուար է նրանց ասել՝ եկեք Բոյաջիդ ճաշկերոյթի, բայց այստեղ՝ կենտրոնում, հեշտ կը գան, ամէն մարդ կարող է: Վերջապէս մենք կարող էինք ճաշկերոյթ կազմակերպել որեւէ ճաշարանում: Բայց հայկական եկեղեցու սրահը հայութիւն է նշանակում, այնտեղ հայութիւն է հաւաքում: Դա պարզ ճաշկերոյթ չէ, դա խորհրդանշական տարածք է: Եւ հիմա այնպէս է ստացուել մենք ու իրենք տարբեր ենք: Տարբեր հայեր ենք: Իրենց պատճառով է, որ մենք հիմա Հայաստանից մեծ խումբ ենք հրաւիրել, բոլորը՝ մեր ծախսերով, եւ Դեկտեմբերին մեծ համերգ ենք ունենալու: Մենք՝ Անատոլիայի հայերս առանձին ենք, իրենք՝ ստամբուլահայերը՝ առանձին: Չգիտեմ, որքան են իրենք սա ընկալում, բայց սա մեզ՝ բոլոր հայերիս կտոր-կտոր անել է նշանակում: Ժամանակը փոխուել է, բայց կարծես սա չենք հասկանում:

- Թերեւս տազնապներ ունեն կառավարութիւնից: Ինչ որ հաստատուած յարաբերութիւններ կան, իւրաքանչիւր փոփոխութիւն կարող է կասկածներ առաջացնել: Միւս կողմից այսօրուայ ստամբուլահայերի մեծ մասն իրենք դեռ քառասուն-քիսուն տարի առաջ գաւառներից եկան, իրենք իրենց դժուարութիւններն ունեցան, իրենք իրենց տեղը նուաճեցին: Հիմա եթէ դուք՝ Անատոլիայից եկածներդ իրենց դէմ հակադրուելով էք ուզում այդ տեղերում հաստատուել, նոյնպէս նպաստում էք կտոր-կտոր լինելուն: Թերեւս այս էլ մտածենք: Հիմա քանի որ դուք ձեր ծրագիրը ունեք, օրինակ եթէ փորձէք Բոյաջորդ գիւղում հաւաքուել, ձեր հաւաքին հրաւիրէք նաեւ ուրիշ թաղերի հայերին, հին ստամբուլահայերի: Մի փորձ, երկու փորձ, երեք փորձ... ուզում եմ ասել այդպէս շատ դժգոհութեամբ չլինէր, այլ կամաց-կամաց աստիճանական լինէր: Չի՞ կարելի այդպէս անել: Հիմա ոնց որ մրցութիւն լինի, Անատոլիայից եկած նոր հայերը, որոնց քուրդ են ասում, մրցելու են Ստամբուլի միւս հայերի հետ, թէ ով աւելի կարենոր բան կ'անի:

- Չեմ կաճում, թէ հարցն այդպէս է: Իմ մօտեցումն այն է, որ ստամբուլահայերը մեր մէջ հայ չեն տեսնում եւ չեն ուզում տեսնել: Քիւրդեր են,- ասում են:- Ե, քիւրդերն էլ ուրախ են, որ մենք քիւրդեր լինենք: Գիւղերից եկած մարդիկ են, հայերէն չգիտեն, չեն էլ կարողանում հայերի հետ շփուել: Մի մասը նոյնիսկ թուրքերէն չգիտի, կամ այնպիսի թուրքերէնով է խօսում, որ աւելի լաւ է Ստամբուլում այդպիսի թուրքերէնով չխօսի: Թէ՛ թուրքերն են արհամարհում, թէ՛ հայերը: Հիմա իրենց վերջնական քրդանալն աւելի հեշտ է, քան իրենց գիւղերում կարող էր լինել: Այնտեղ բոլորը գիտեն, որ հայկական ծագում ունես, եւ դա քեզ պարտադրում է հայկականութեան, ուզես թէ չուզես: Այստեղ ոչ ոք ոչինչ չգիտի, եւ շատ հեշտ քուրդ ես: Իրենց գաւակներին հայկական դպրոցները չեն ընդունում: Պէտք է հայութիւնը փաստող վկայականներ

ունենան: Չունեն այդ մարդիկ այդպիսի վկայականներ, չունեն: Եւ շատ դժուար է դրանք ձեռք բերել: Գիտացի մարդ են, պաշտօնեայից տազնապ ունեն, վախ ունեն, գնում թուղթ են ուզում՝ իրեց հետ կոշտ են վարում: Այս ամենից աւելի հեշտը ոչինչ չանելն է: Բայց մե՛նք ենք շահագրգիռ կողմը, մե՛նք պիտի նրանց օգնենք: Սրանք հարցեր են, որ ստամբուլահայ դեկավարները պէտք է բարձրացնեն, պահանջեն: Կա՛մ զաւառներում փաստաթղթի պահանջ ունեցող մարդկանց հարցերը հեշտացնեն, կա՛մ այստեղի դպրոցներում հայութիւնը վկայող փաստաթուղթ չպահանջեն: Բայց նրանց ասածն ի՛նչ է՝ հայերը Թուրքիոյ կառավարութեան հետ պարտք ու պահանջ չունեն, ամէն ինչ հարթ է: Ինչպէ՛ս հարթ է ամէն ինչ, եթէ սրանք բոլորը երեսի վրայ թողած են, սրանք բոլորը հարցեր են: Չասե՛նք այս մասին: Չասե՛նք, որ հայկական դպրոցներն աւարտում են հայերէն չտվորած⁸⁸: Չասե՛նք, որ այս մեր դպրոցներում հայերէնը թրքերէն թարգմանուած եւ յետոյ թրքերէնից կրկին հայերէն թարգմանուած լեզու է: Այս մասին խօսեցի ասացին դու խառնակիչ ես: Պետք է խօսենք: Ես կարծում եմ, որ Անատոլիայից եկած հայը կարող է այս ամենի մասին խօսել, եւ նաեւ օգնել: Քաջ մարդիկ են վերջապէս: Պոլսում մարդիկ սովորում են փափկասուն դառնալ, շուտ են հաշտուում իրավիճակի հետ: Այստեղիները միայն քեմալիստ են դարձել, աթաթիւքչի են դարձել, իրենց ուղեղները այդպէս է մշակուել, եւ իրենք բաց չեն: Երբ ես այս բաների մասին խօսում եմ, իմ հօրեղբորորդի Մուրատն ինձ ասում է՝ դու շատ արմատական ես, ցեղապաշտ ես: Ոչ, ես ցեղապաշտ չեմ, բայց գիտեմ, որ այդպէս դանդաղելով ու հաշտուելով խնդիրները չեն լուծուում, խնդիրներն աւելանում են: Եւ յետոյ մենք ուզում ենք նաեւ նրանցից բան սովորել: Բայց չեն ուզում, մեզ չեն ուզում: Ես կարծում եմ, որ շատ մեծ տնտեսական կարողութիւն ունեն այստեղ, բայց չեն կարողանում, գուցէ չեն ուզում գործածել: Սիրում են իրենք իրենց համայնք անուանել, բայց ներողութիւն, այդ ժամանակը վաղուց անցել է: Գնա՛ որեւէ դերսիմցու հարցրու մենք համա՛յնք ենք, թէ՛ ազգ ենք: Միայն մեկ պատասխան ունեն՝ ազգ ենք: Եւ սա հաստատուն: Այստեղ՝ Ստամբուլում, այս խօսքերից վախենում են, այսինքն՝ վախենում են «մենք ազգ ենք» ասել: Կարծում եմ հարցերի հարցը հենց սա է: Եթէ մենք համայնք չենք, ազգ ենք՝ աւելի շատ իրաւունքներ կարող ենք ունենալ: Բայց Ստամբուլի հայերը վախենում են իրաւունքից խօսել, եւ հաշտ են «մենք համայնք ենք»ի հետ:

- Արսէն, ինձ թուում է՝ դուք այդպէս քաջ էք խօսում, որովհետեւ Գերմանիայում երկար ապրեցիք եւ սովորեցիք մարդու իրաւունքների ուրիշ իրավիճակի: Մոռացել էք, որ սա Թուրքիա է:

- Չեմ մոռացել եւ միանգամայն լուծելի խնդիրների մասին եմ խօսում: Այս երկիրը լաւ եմ ճանաչում, գիտեմ, որ այսպիսի, որչափ ասում եմ՝ լուծելիք

խնդիրներ են: Հիմա օրինակ, մենք անունների, անձնանունների խնդիր ունենք: Միշտ ենք ունեցել: Այս երկրում սահմանադրությունը թոյլ է տալիս անունները փոխել, թոյլ է տալիս ասել՝ սա ծնողներիս դրած անունն է, բայց ես չեմ ուզում այս անունը, ուզում եմ փոխել: Երեսուն տարեկան ես, կարող ես գնալ դատարան եւ անունդ փոխել: Ընդ որում անձնագրի մեջ այդ փոփոխությունն անում են: Ընչո՞ւ է, կրօնն էլ են գրում անձնագրում: Քանի որ կրօն փոխելը աւելի դժուար է, քան անուն փոխելը, ես առաջարկում եմ բոլոր քրդա-թուրքական անունները փոխել հայկականի: Մուստաֆաները, Մուլեյմանները, Ալիները, Իբրահիմները... Ով կ'ուզի, անշուշտ: Ոչինչ, որ անձնագրում կը շարունակեն իսլամ գրել, բայց անունն արդեն ցոյց է տալիս ազգությունը: Չ'է որ ես համայնքի մասին չեմ խօսում, այսինքն՝ կրօնի մասին չեմ խօսում, ես ազգութեան մասին եմ խօսում: Մուստաֆա ասելով չես հասկանայ հայ լինելը, Տիգրան, Սարգիս, Արսէն, Յովհաննէս ասելով՝ անմիջապէս կը հասկանաս⁸⁹: Բայց ո՞վ այստեղ փոխում անունովս իմ հայ լինելը պիտի ընդունի: Ես անունս էլ եմ փոխել՝ Արսէն եմ դարձել, մկրտուել էլ եմ, բայց նոյնն է դրութիւնը՝ հայերէն չեմ խօսում, Անատոլիայից եմ...

- *Դերսիսի, Բալուի հայերից Ստամբուլում քանիսի՞ երեխաներն են հայկական դպրոց գնում: Եւ երկրորդ հարցը՝ չէ՞ք կարծում, որ հայկական վարժարան կարող է լինել նաեւ, օրինակ, Բալուում:*

- Այնտեղի մարդիկ դեռ փակ են, շատ չեն բացում: Դեռ վախենում են: Խառն է այնտեղ, մարդ չգիտի՝ ինքը քիւրդ է, հայ է, ալեւի է: Այնտեղ դեռ շատ դժուար է յայտարարել հայ ազգութիւնը, այնտեղ հասարակութիւնն արդէն պարտադրում է այն, ինչին վարժուել է՝ դու քիւրդ ես, դու՝ ալեւի: Առաւել՝ եթէ արդէն թուրք ես յայտարարուել: Այդպէս է, եթէ նոյնիսկ գիտեն հայ լինելը: Այսինքն՝ եթէ ինքը յայտարարես հայ լինելը՝ չեն դատապարտի, բայց շուրջը շատ բան կը փոխուի: Չ'է որ ոմանք, օրինակ, ամուսնացել են քիւրդի հետ, յետոյ պարզում է նա հայ է: Ազգականներ, խնամիներ, բացատրութիւններ... Կամ՝ մէկը ինչ որ ձեռով դարձել է պաշտօնեայ, կամ աշխատում է որեւէ հիմնարկում: Նրա ազգականները հաստատ չեն բարձրաձայնի: Այսինքն՝ մէկի որոշումը շատերի ճակատագրերին կ'ազդի: Ոչ, Անատոլիայում հայկական վարժարանն այսօր չի կարողանայ աշխատել: Այստեղ՝ Ստամբուլում այլ հարց է: Այստեղ մարդը որոշում է, որ իր քիւրդութեանը կամ ալեւիութեանը պիտի առաւելութիւն տայ եւ շարունակի ապրել այդ ընտրութեամբ: Եւ իր գաւակներին դաստիարակի այդպէս: Աստուած իր հետ: Բայց իմ խօսքն այն մարդկանց մասին է, ովքեր կամ միշտ ընտրած են եղել հայ մնալը, կամ հիմա որոշում են հայութեանը վերադառնալ: Եւ ոմանք, կամ իմ կարծիքով շատերը, Անատոլիայից հենց այդ պատճառով են Ստամբուլ գալիս՝ վերջապէս հայ լինելու, հայ մնալու եւ/կամ հայ վերադառնալու:

Աստուած սրանց հետ էլ. բայց կարծում եմ՝ մենք նոյնպէս պէտք է սրանց հետ լինենք: Բայց հենց սրանց զաւակներին է, որ հայկական վարժարանները չեն ընդունում, հազար հաւ թուղթ են ուզում՝ կրօնի մասին, անձնագիր, մկրտութեան թուղթ: Առանց այս թղթերի չեն ընդունում⁹⁰: Իսկ նրանցից շատերը եկել են նաեւ այն պատճառով, որ գոնէ երեխաները հայերէն խօսել սովորեն: Եւ չեն սովորում, չեն կարող սովորել:

- Բայց խնդիրը վարժարանները չեն, պետութիւնն է այդ թղթերը ուզում: Ստուգում են ամէն տարի: Իսկա՛մ ես՝ ի՛նչ գործ ունես հայկական դպրոցում: Եւ դպրոցի վարչութիւնն է, որ պարտաւոր է չընդունել:

- Կարող եմ դպրոցի տեսակէտը հասկանալ, բայց չեմ ընդունում: Պետութիւնն ասում է՝ ազգութեամբ հայերին ընդունէք: Եւ, ազգութիւնս հայ է, թէկուզ կրօնս իսլամ է: Ես յայտարարում եմ, որ ազգութիւնս հայ է: Ստորագրում եմ բոլոր թղթերը, որ դպրոցը կարող է պահանջել ծնողից՝ ազգութիւնս հայ լինելու մասին: Հենց այս որոշումն է, որի համար պիտի պայքարեն հայկական վարչութեան անդամները: Ազգի՛ն պիտի նայեն, ոչ թէ կրօնին: Եւ այդ խնդրից են վախենում հայ երեւելիները Ստամբուլում: Չգիտեմ միայն՝ կառավարութիւնից են վախենում, թէ՞ չեն ուզում գլխացաւանքի մէջ ընկնել: Բայց պիտի՝ ընկնեն գլխացաւանքի մէջ, որպէսզի հարց լուծուի: Գլխացաւանքի մէջ չընկնելու դէպքում պետութիւնը լաւ է, պետութեան հետ խնդիրներ չկան: Պետութեանն ասում են՝ ահ, դուք լաւն էք: Այն ճանապարհով, որով ես եմ գնում, ոչ որ չի միանում: Սրանք գնում են հեռուստատեսութիւն եւ ասում են՝ հայերի կոտորած չի եղել: Չի՛ եղել: Ինչպէ՛ս թէ չի եղել: Դպրոցի խնդիրն էլ շատ մեծ խնդիր է, բոյր իմ, բայց նրանք չեն խօսում այդ հարցերի մասին: Այսինքն՝ մեծ խնդիրները սրանք են: Շատ լաւ մարդիկ ոչինչ չգիտեն, ընդհանրապէս ոչինչ, տեղեկութիւն չունեն: Չգիտեն, որ դպրոցում հայերէն չեն սովորում:

Այստեղից եւ գնացի Հայաստան, դերսիմցի հայերը՝ [ասացին]՝ օհ, Արաւ՛ն, ես էլ կը գնամ Հայաստան, մէկ ուրիշը՝ ես էլ: Կը գնաք, բայց շատ թանկ է: Ասում եմ, տե՛ս, երկկողմանի տոմսը չորս հարիւր, հինգ հարիւր եւրօ է: Օհ, սա ի՛նչ է: Դէպի Գերմանիա երկկողմանի տոմսը հարիւր եւրօ է: Ինչու՛:

Ներսէ ընդհանրապէս չի՞ այրում: Դժբախտութիւն է եղել, նստենք, հաշտուենք, բայց ո՛չ, կոտորած չի եղել: Ես իրենց կարիքը չունեմ: Ես փող ունեմ, տուն ունեմ, խանութներ ունեմ, աշխատավայր ունեմ: Մենք տասնմէկ եղբայր ենք, մենք խնդիր չունենք, որեւէ մէկից կախում չենք: Բայց մենք՝ Բալուի, Մուշի, Սասունի, Դերսիմի, Բիթլիսի հայերս դեմ ենք, որ այստեղ հիկզ մարդ ասեն՝ խնդիր չկայ, կոտորած չի եղել: Իսկ այդ մարդիկ ասում են՝ այստեղի հայերը սփիւտքի պրոպագանդան են անում,

ես լաւ հայ եմ, նրանք բոլորը, այսինքն՝ ընդդիմացողները քիւրդ-հայերն են: Այսինքն՝ վատ հայերն են: Պետութիւնն էլ ասում է՝ պրա ւօ, հոյակապ է: Թուրքական պետութիւնը հայերի ընկերը չէ, ոչ մի անգամ էլ չի եղել: Թէ հայերի ընկերն է՝ ինչպէ՞ս է, որ Անատոլիայի հայերի անձնագրերի, ինքնութիւնների տեղեկանքները չի տալիս, օսմանեան ժամանակներից նրանց սեփականութեան կալուածաթուղթերը չի թողնում օգտագործել: Ատում են հայերին իրականում: Տե՛ս, Հայաստանի հայերի հետ խնդիր չկայ, մարդկանց մէջ խնդիրներ չկան, բայց հայերին ատում են: Իսրայէլցիներից, յոյներից միշտ մարդիկ են մահանում, պատերազմում են, բայց իսրայէլցիների, յոյների, վրացիների նկատմամբ ատելութիւն չկայ: Բոլորն էլ մեծ թշնամիներ են, բայց մեծ ատելութիւնը հայերի նկատմամբ է: Ի՞նչու: Որովհետեւ այս հողերը, Անատոլիան Հայաստանն է, հայկական հողեր են, այդ պատճառով էլ շատ լաւ թշնամիներ են, ատում են, բայց այստեղ հինգ մարդ հայերի անունից ասում է խնդիր չկայ, խնդիր չկայ: Խնդիր չկայ, բայց հայերին հայկական վարժարաններում չեն ընդունում սովորելու: Մինչեւ այդ հարցը չլուծուի, մինչեւ վարժարանը ազգութեամբ չընդունի երեխաներին՝ Անատոլիայի հայերի դարձի մասին մոռանաւք: Ես ինձ համար չեմ ասում, ես ինքս արդէն մկրտուած քրիստոնեայ եմ:

- *Իսկ դուք ինքներդ ե՞րբ լուծեցիք մկրտութեան խնդիրը:*

- Ես Հայաստանում եմ մկրտուել: Գերմանիայում ապրող Միմոն եղբայրս ընտանիքով եկաւ Երեւան, ես էլ Ստամբուլից գնացի Երեւան:

- *Գնացիք մահմեդական, վերադարձաք քրիստոնեայ:*

- Այո: Այդպէս կնքուեցի, ոչինչ չասացին: Միայն անունիս ասացին՝ շատ հետաքրքիր անուն է, գեղեցիկ անուն է: Արսէն: Այո՛, գեղեցիկ անուն է: Ի՞նչ անուն է: Հայկական անուն է, ի՞նչ անուն է: Ո՛չ, խնդիր չեղաւ: Անունս բայց Գերմանիայում էի փոխել: Մեհմէթ էր: Գերմանական դատարան գնացի, փոխեցի, թուրքական հիւպատոսութեան դիմեցի, անձնագիրս վերցրեցի: Զառարկեցին: Այն ժամանակ միայն անունս փոփոխութիւն էր:

- *Երբ Բալու էք գնում, ձեզ որպէս Մեհմէթ են ճանաչում:*

- Արսէն գիտէն: Արդէն Արսէն գիտէն: Մեհմէթը չկայ: Մեհմէթը վերջացել է, Մեհմէթը վաղուց վերջացել է: Քսան տարի եղաւ: Բոլորը սովորել են, խնդիր չկայ:

- *Արսէն, դուք երբուանի՞ց գիտէք, որ Անատոլիան Հայաստանն է եղել:*

- Փոքրուց, երեխայ ժամանակից: Շատերը, օրինակ՝ Միհրանը նոր սովորեց, մի երկու տարի է, բայց ես փոքրուց միշտ իմացել եմ:

- *Ձեր պապն ի՞նչ էլ գիտէին:*

- Պապս էլ, հայրս էլ: Պապս պատմում էր: Երեկոները պապս ու տատս քով քովի հայերէն էին զրուցում: Ընթրիք պատրաստելու ժամանակ հայերէն էին խօսում: Մենք ասում էինք՝ ի՞նչ լեզուով էք խօսում, պապս

ասաց՝ մենք զազայերէն ենք խօսում: Պապի՛կ, ասում եմ, ես զազայերէն գիտեմ, սա զազայերէն չէ, ի՛նչ լեզու է: Ո՛չ, ո՛չ, ասում է, հեռու գնա, հեռու... բայց հայերէն էին խօսում, շատ գեղեցիկ հայերէն էին խօսում, շատ գեղեցիկ: Եկեղեցում էլ էին հայերէն խօսում շատ գեղեցիկ:

- *Այնտեղ եկեղեցի կա՞յ, Դիարբեքիրի՞ եկեղեցին:*

- Ո՛չ, մեր գիւղում էլ կայ: Մեր գիւղում մինչեւ հիմա եկեղեցի կայ: Քարաքոչանում կայ, գիւղերում էլ կայ: Մեր գիւղում եկեղեցի կայ, անունը ի՛նչ էր չեմ յիշում: Հիմա էլ կանգուն է: Գնում էին եկեղեցի, նստում էին ու հայերէն էին խօսում: Քահանայ չկայ, ոչինչ չկայ, մաքրում էին, փոշիներն էին վերցնում: Պապս վարպետ էր, ամրացնում էր: Այդ եկեղեցին պատմութիւն ունի: Գրքերում կայ այդ մասին: Բայց ես չեմ կարդում, հայերէն չեմ կարդում: Ամէն տարի Հայաստան եմ գնում, ընկերներ ունեմ, կը սովորեմ հայերէն: Մենք բարեկամներ ունենք այնտեղ, բայց ես ու իմ եղբայր Սիմոնը տուն ենք գնել Էջմիածնի ճանապարհին: Հենց մտնում ես Էջմիածին՝ աջ կողմում է:

Մինչեւ հիմա ամուրի եմ: Անատոլիայում դժուար է, շատ դժուար է հայ տղամարդու համար հայ աղջիկ գտնելը. շատ չկան, մարդ չկայ: Իմ ընտանիքում էլ լիքը տղայ են, եղբայրները շատ են, աղջիկ չկայ: Տե՛ս, Սիմոնը Հայաստանում է ամուսնացել, Յովհաննէսն ամուրի է. Պօղոսն ամուրի է, ես ամուրի եմ, Բենիկն ամուրի է: Որովհետեւ մենք մեզ համապատասխան հայ աղջիկ չենք կարողացել գտնել, ամէն մէկն աղջիկ չի կարողացել գտնել... Մենք ներընտանեկան ամուսնութիւններ չենք անում: Օրինակ՝ ես շատ գեղեցիկ հօրեղբօր աղջիկներ ունեմ՝ իմ տարիքին, ինձնից փոքր, մէկ ամիս, մէկ տարի մեծ, բայց չենք կարող ամուսնանալ, նոյն ընտանիքից ենք: Տաճի՛կ, դրա հետ ընդհանրապէս չեմ ամուսնանայ: Եթէ նոյնիսկ իմանամ մեռնելու եմ, էլի տաճիկի՛ հետ չեմ ամուսնանայ: Միշտ էլ կրօնական վեճեր են առաջանում, ինչպե՛ս կարող է դա ընտանիք դառնալ: Յետոյ էլ մեր ընտանիքում արդէն Բալուի՛ց շատ խառն ամուսնութիւններ կային: Ասացի, որ փեսաս Գերմանիայում է, Ահմէթ Արմանեօղլուն: Մեզ մօտ էր մնում, մզկիթ չէր գնում: Բայց նրա մայրը հայ է եղել, հօրը չի ընդունում: Ես հայ եմ, ասում է, մինչեւ հիմա ասում է՝ ես հայ եմ: Գերմանիայում անունը փոխեց, անձնագրի անունը Գերմանիայում փոխեց: Նրա քոյրը՝ նոյնը, հայրական քիւրդական կողմը չի ընդունում: Այդպէս, շատ բարդ է, ազգակցութիւնը, ընտանիք չի մնում: